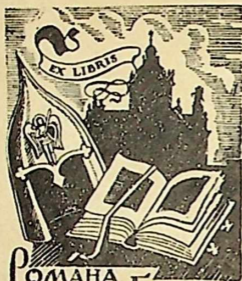

СТЕПАН ТУАФОР
ВЪРОЖЕНІЯ

РОМАНА
ГЕНИКА
БЕРЕЗОВСЬКОГО

СТЕПАН ТУДОР

НАРОДЖЕННЯ

Оповідання

„РАДЯНСЬКИЙ ПИСЬМЕННИК“

1941

МАРІЯ

Події з життя наймичок, розказані просто.

I

Наприкінці грудня стало дуже помітно, і пані Синицька відправила Марію з дому. Ніхто не стане тримати на службі дівчину з животом, річ звичайна.

Пані сказала просто:

— Йди туди, де придбала.

Вона стояла в дверях кімнати й дивилася в кухню. Марія складала шмаття на ліжку в кутку й зав'язувала клунок. Вона підвела голову від нього й глянула на паню. Дивилася хвилинку. Якесь слово висіло в неї на розкритих губах, проте, зів'яло неказане. Марія схилилася назад до клунка й перев'язала на ньому петлю. Взяла його на плече, попрощалася з панею і пішла з дому.

Вже смеркало. Вулиці були в пухкому

снігу, як і дерева. Марія перейшла навскіс дороги, звернула з тротуару й пішла помалу вверх бульваром.

В кінці верхнього бульвару біліє стара каплиця з берізками на кривлі, просто неї збігають кам'яні ступні до криниці, що хлюпотить рівно вниз. Туди сходяться надвечір дівчата з верхнього кута по воду.

Криниця обведена з трьох боків широкими цямринами, між них спадає вниз дужка води в кам'яний жолобок; до нього сходять із відрами по східцях справа і зліва, як кому прийдеться.

Надвечір збираються сюди дівчата по воду і на розмову; вони простоюють біля цямрин гуртками й гомонять допізна. Вечір лягає на місто, вгорі займається світло. Дівчата відходять, вертаються, стоять. Вода хлюпотить у жолобі, повні відра чекають на мокрих східцях — нічого, почекають, пани почекають, не спішно.

Марія йшла вверх бульваром; було вже людно, гуляли пані з дітьми в пухнатих шубках; Марія обминала їх, загортаючись у хустку. Пройшла Поштову; попереду біліла каплиця з берізками, Марія дійшла до неї й повернула на східці. Сходила по схилу помалу. Внизу стояли дівчата біля криниці й гомоніли звичайно. Хтось із них поглянув на сходи й сказав до інших:

— От і Марія.

Дівчата притихли й повернулись до схи-
лу. Підняли вверх обличчя. Марія ішла по-
малу з клунком на плечі.

Дивились на неї мовчки.

Це вже раз було — весною, минулою ве-
сною, проте, було зовсім інакше. Весна прий-
шла несподівано. Сонце спило сніги з вулиць,
підсохли рано тротуари, верхів'я дерев пуч-
нявіло годинами. Тепліло небо на заході в су-
мерки, дівчата сиділи на цяминах і проси-
джували до ночі. Верхами гуділи вітри бе-
резневі, дівчатам повніли думки, мов відра,
вони сиділи обважнілі й перекидались сло-
вами п'янка й незв'язно.

Тоді прийшла Марія.

Хтось дивився на східці від криниці й ска-
зав байдуже:

— Нова йде.

Друга додала по хвилині:

— То Марія...

— Від Синицьких.

Дівчата притихли й повернулись до схо-
дів. Підняли вверх обличчя. Марія сходила
по схилу з відрами на плечі.

Дивились на неї мовчки.

Була селюшка, йшла боса, простягала
вниз пальці й ловила ними східці м'яко, див-

лячися під ноги. Зійшла в долину, привіталась до дівчат і приставила до течійки відра. Стояла потім мовчки, ждучи, доки наповняться.

Підняла якимось очі, глянула вбік і опустила знову. Була ще зовсім молода, було їй трохи ніяково, а більше весело, — це було видно. Опущені вії тримала на щоках нерухомо, а в кутках губ бренили крадькома усмішки, готові бризнути щохвилі.

Відра були повні; взяла їх через плече, по-сільському, й пішла легко на сходи. Піднімалася рівно по схилу. Здригалась дрібку станом, так тільки, грайливо, мов тонка очеретина, яку колише знизу водою. Вийшла на бульвар, спинилась. Передала на друге плече. Тоді глянула вниз до дівчат і всміхнулася широко.

Дівчата мовчали.

Була між ними Магда, міцноброва, чорнява дівчина, що втратила восени дитину. Сиділа на східцях, коло струменя, з підібганими колінами й дивилась на Марію. Не зводила з неї зору вниз, поки наповнювалися відра. Глянула вверх, на бульвар. Зловила усміх. Дівчата мовчали. Було їм легко. Магда здвинула плечима й сказала глухо про себе:

— Не посмієшся довго.

Було тихо біля криниці, дівчата почули. Заворушились, кинулися до Магди й заговорили всі враз:

- Завидно тобі, ти, вороне чорний...
- Накрякала вже собі, кричеш іншим...
- Сидиш, як ніч, темна — сиділа б тихо...
- Як сиділа на Замку...

Говорили, перебиваючи одна одну, хапаючись, живо. Були жорстокі, безладні, гарячі. Любили вже Марію й заступалися бурхливо.

Полюбили її зразу, мовчки, заодно. За золоті досвітки, що бреніли під віями, як брала воду — за метелики усмішок, що торкали крильцями в кутках губ.

Дихнуло на них від неї гарячим запахом дібров, потягло млісно вогкістю ставків, що сплять на сонці між горбами.

Якась вихопилася з гуртка й кинулась уверх по сходах. Вибігла до каплиці, крикнула вниз по бульвару:

— Приходь ще, Маріє!

— При-йду... — відгукнулося з глибини бульвару, широке, тепле, дзвінке. Слухали, піднявши голови, сміючись. Забули вже про Магду. Сиділа внизу на східцях і дивилась понуро в струмінь. Мовчала.

Проте, правда, Марія не посміялась довго.

То було в кінці червня, по стінах у місті висіли великі плакати, синім по жовтому,

що „...заходом Українських Товариств
м. Кального й повіту
відбудеться 30. VI ц. р. о 8 год. вечора
в великій залі
Святочний Концерт
в честь генія Західної України
Івана Франка.

Після концерту товариський вечір
за окремими запрошеннями.“

Було вже коло восьмої, панство Синицькі були майже готові. Брала активну участь у святі, як звичайно: пані Синицька спекла два торти для буфету й взяла догляд за господарською частиною; пан меценас написав особисто кілька запрошень до отців на повіті, між іншим до о. декана з Долини.

„...очікуємо Вашу Всечесність невідмовно... передбачається чотири столики для преферанса, свято пройде прекрасно...“

Панич мав співати в хорі, він приїхав навмисне ради вечора, — який там хор без Ромка!

Чекали саме на нього, — вже був майже готовий, Марія стояла на колінах в його ногах і дочищала фланеллю лаковані черевки.

Меценас говорив до жінки:

— Без декана пультка — не пультка, як декана не буде, вертаюся додому.

Синицька заспокоювала:

— Приїде — була на днях їмость, здибалися в крамниці, говорила, — напевне приїдуть.

Вона підійшла до сина, підняла руки й поправила краватку. Не було, власне, що й поправляти, так тільки підійшла, щоб ще раз почути, яка маленька проти нього.

Опустила помалу руки по його грудях і сказала між іншим:

— І не самі приїдуть, то певне...

Син усміхнувся кутками:

— Надоїло, мамцю.

Подивилась йому пильно в обличчя, кліпнула очима:

— Вже маєш щось друге?..

— Ні, взагалі — надоїло...

Підняв високо брови й глянув через плече в дзеркало. Перевірив правильність проділу на голові. Меценас відкинувся на спинку й сказав, похитуючись:

— Я його розумію...

Марія дочистила й підвела обличчя:

— Буде?

Скосив на неї повіки. Була густо рум'яна, зіниці в неї цвіли між віями. Дивилась на нього знизу, проте, наче не бачила. Зіщулив вузько повіки й виждав хвилину.

— Буде...

Марія встала, склала фланельку й пройшла в кухню. Плечі її грали на-ходу в кор-

сетці — ледве помітно. Провів її поглядом, доки сховалась за двері. Мати погрозила йому пальцем:

— А те — не надоїло?..

Повернувся знову до дзеркала й усміхнувся кутками губ. Вирівняв широкі плечі, обтягнув ластівку. Взяв голубу шапочку-гетьманку, пришпилив буршівський значок. Глянув збиточно з дзеркала на матір і сказав, натягаючи рукавиці:

— Я готовий, мамо.

Погрозила знову йому пальцем — у дзеркало:

— Вважай мені...

Меценас підвівся з крісла й розправив помалу спину:

— Я його розумію...

Всі розуміли одне одного. Був час на свято. Оглянулись востаннє, погасили в кімнатах світло. Марія лишилась.

Зійшла вниз у сіни, замкнула вхідні двері. Вернулась у кухню.

Лишилась сама. Постояла хвилину. Роботи було ще багато. Було їй важко. Підійшла до вікна й присіла на скриньці. Замислилась.

Вдень була сестра Катерина, принесла глечик суниць із Зрубу.

— Там їх таких, сестро, таких, — горбами, аж червоно... Ти прибіжи коли в неділю,

а то минуться... Дівчата виглядають, Настя вибігла аж за греблю: скажи — на смерть нагніваюся...

— Петро?..

— Петро на фільварку в Гернівці, на кошовиці... Приходить на неділю, допитується. Переказував, буде в місті, навідається... А ти прийди, Маріє...

Може прийде. Підняла голову, думала. Суниці стояли з глечиком у шафці, майже їх не торкала.

— Ти пересип, Маріє, спробуй.

— Нічого, нехай так...

Розгорнула листки папороті, взяла дві ягоди. Ледве стримала сльози.

Простояли так цілий день у шафці. Зігнулася, вийняла. Поставила на коліна.

Зеленіла мереживом папороть, пахли суниці.

Чим тільки не пахли суниці!..

Обняла долонями глечик, затиснула коліна. Підняла ще голову. Паленіло гаряче обличчя, блукали на ньому рум'янці, як блудне полум'я. Займалися, гасли. Зіниці мінілися ярко, завітали, спалахували...

Ой, побігла б зараз нічними дорогами, полетіла б полями! Впала б на покоси, втиснула в траву обличчя...

— То ти, Маріє?..

Мовчала б, ой, як мовчала...

Думала, паленіла.

Може прийде...

Страхнулася, встала й кинулась до роботи. Горіло в неї під руками. Помила посуд, посушила. Витерла плиту й кухню довкола. Попрала ганчірки. Пошарувала підлоги в кухні й у сінях. Вимила коси під свято, розчесала. Помолилась і пішла спати.

Не спала. Лежала горілиць з широко розплющеними очима. Були мов лісні озера, що дихають уночі парою. Довкола звисають сині квіти листям у воду. З глибини підноситься золота каламуть і кружиться гаряче... Підноситься, росте, вихріє... Схоплює в себе Марію й кидає в божевільне кружіння...

Спала Марія неспокійно. Паленіла крізь сон, поверталась, блукала по грудях гарячими долонями. Сміялася лоскітно. Як опівночі постукали у вхідні двері, зірвалася на ліжку й кидала довкола себе блудними очима. Постукали вдруге. Марія схопилась з постелі й зійшла хитаючись у сіни. Відчинила. В дверех стояв панич і шулив на неї повіки.

Майже не боронилась. Була ще повна сну п'яного, не допитого до краю. Стояла, втулена в куток біля постелі і дивилась напівпритомно...

По місту висіли великі плакати, синім по жовтому.

Було тридцять червня.

Тепер був грудень. Надворі смеркало. Марія сходила помалу до криниці з клунком на плечі. Була бездомна під ніч; дівчата дивились і мовчали, — що було говорити?

Взяли її між себе, збилися купкою довкола. Затиснулись, стояли. Надходив вечір, іскрилися зорі. Буде мороз.

Прийшла Магда, подивилась. Кивнула на Марію, взяла під руку й повела до себе на кухню. Сказала пані — сестра, служби питає. Пані не противилась — Марія заночувала.

Порались удвох на кухні. Марія допомагала. Магда казала:

— Ти не журися, щось знайдемо. Підемо завтра до Хани, Хана щось має.

Марія мовчала.

Поробили, пішли спати. Місця було не багато, лягли щільно одна коло одної. Марія просунула до Магди обличчя, помовчала. Потім зітхнула й розказала все, як було.

— Трудно мені з тим, Магдо... Були на тижні мама, глянули. Вмру — не забуду... Відвела їх за цвинтар, стала... Пішли... Довкола біле поле... Маленькі такі, в долоні взяти... Та все від мене, та від мене... Обірвалося щось у мені, як у яму. Аж крикнула... Думаю: страчу себе. Не переживу — страчу... Трудно мені, Магдо.

Вгорнула обличчя в подушку, притихла.
Магда підвелась і сіла під стіною. Сказала:

— Не зробиш того, Маріє.

— Не зроблю — не легко...

Магда помовчала.

— Себе би легко — себе пусте... То —
його...

— Кого ти, Магдо?

Сиділа коло стіни просто, наче пришпи-
лена до неї. Сказала по хвилині:

— Дитину...

Повернула голову, дивилася в кут за-
палими очима. Ковтнула сухо.

— Дитини не руш — нехай буде...

Марія здригнулась на її голос, приниш-
кла:

— Не рушу.

— Нехай буде...

— Так.

— Нехай буде...

Повернула ще голову, полапала коло се-
бе руками.

— Нехай буде...

Марія заплакала здушено.

— Буде вже, Магдо.

— Нехай буде...

Говорила ще й ще. Марія втулила облич-
чя в її коліна й плакала нестримно.

Заснула. Вчувався їй крізь сон сухий ше-
піт. Прокидалась.

Магда сиділа просто й дивилася в ніч запалими очима.

Засинала. Прокидалась.

Магда сиділа.

...Був сонячний ранок. Уставав день високий, білий.

Марія йшла з Ханою на нове місце.

Йшли втрійку по Садовій; попереду Хана, за нею Магда з Марією — відпросилась у пані на годину.

Хана ступала широко й говорила бадьоро:

— Там місце добре, місце нічого, тільки він — гад... А може тебе не рушить... Такої — не рушить.

Магда порівнялася живо з нею.

— А Франю рушив, Хано, а Франю?..

Хана поникла головою і йшла мовчки. Сказала згодом:

— Франя інакше — Франя ходила від нього — то буває...

Доходили до кінця Садової. Магда спинилась. Підняла високо голову, очі в неї блищали тепло. Обняла ними Марію, сказала:

— З тобою того не буде... З тобою не буде...

Хана кивнула головою:

— Тож і я кажу.

Магда спинилась, їй був час вертатись. Вона підійшла до Марії й узяла її за руки:

— Прийди до мене в неділю.

— Чи траплю...

— Прийди до криниці, я вибіжу.

— Прийду.

Магда ще глянула їй у вічі й кинулась уверх вулиці. Постояли хвилину. Хана поспішала. Пішли.

Місто кінчалось, тут ішли сади, і воно вибігало ними в чисте поле. В крайньому саду праворуч червоніла шпильяста вілла. Повернули до неї.

Йшли довго втоптанною в сніг стежкою. Вілла стояла глибоко в гущавині, була тиха й наче безлюдна. Пройшли порожній двір, закиданий снігом і звернули до чорного входу. Хана постукала. Побіч було високе віконце в одну шибу; десь у глибині стукнули двері, і в вікні з'явилась стара жінка з порожнім волом на шиї. Вона дивилася хвилину пригаслими очима, кивнула Хані.

— Привела дівчину?

— Привела.

— Зайди, там пані.

Хана пішла в хату, за нею Марія. Пройшли кухню й одну кімнату. В другій було притьмарене світло, там була пані.

Сиділа на низькій софці з підігнутими

ногами, обіч стояв тонкий столик з чорного дерева, на ньому горіла затінена лампа.

Пані підвела очі — вона читала; на колінах у неї лежала одна книжка, друга біліла в ногах розгорнутими сторінками; на ній спало звинене клубком котеня. Пані підняла очі й глянула на Марію. Кивнула головою.

— Добре.

Марія залишилась.

Вернулась у кухню, розвинула клунок і дала Хані третину останнього заробітку.

Лишилась. Переодягнулась у хатне. Взалась до роботи.

II

День проходив тихо, як сон. Марії було добре.

Під вечір посипались перед віллою срібні дзвінки і в двір заїхали великі чорні коні. Пані покликала Марію. Вдягнулася мовчки й спішно, її ясні, густі брови стягнулися до середини й здригалися. Вийшла на ганок. Санки під'їхали ближче, повні м'яких шуб. Пані вгорнулася в них по шию. Здригнулася й заплющила очі. Торкнули.

Марія постояла, доки не з'їхали з двору.

Було знов тихо. Тиша насунулась на віллу пухкою шапкою й закрила вікна.

Смеркалось. Марія топила на ніч у грубках. Стояла на колінах біля груби в першій кімнаті й підкидала сухі поліна. Присіла, задумалась.

В глибині кімнати відчинились нечутно двері і в них з'явилась дівчинка.

Стояла мовчки хвилину, потім спитала вголос:

— Хто тут?

Марія здригнулась і повернула голову.

Дівчинка стояла в дверях, по-дитячому тонка й дивно тиха. Дивилась просто перед себе. Її личко було дрібне й довгасте, на ньому темніли не в міру великі, підняті вгору очі. Вони стояли нерухомо в круглих тінях, над ними зводились темні склепіння верхніх вій. Були теж нерухомі, як очі.

Дівчина дивилась широко в сутінь кімнати. Послухала хвилину, ліва рука лежала в неї на грудях, вона торкнула пальцями повітря перед собою й спитала вдруге:

— Хто тут?

Її голос був прозорий, низький і наче заслуханий. Марія встала й сказала стихло:

— То я, Марія.

Дівчинка проясніла й обернула обличчя в її бік. Кивнула повільно віями і сказала довірливо:

— Ти постій там, я йду до тебе.

Послухавши позад себе, висунула вперед долоню й пішла нечутно довкола столу. Наблизилась помалу, спинилась на крок перед Марією. Підняла очі.

Була сліпа.

Мала темні, великі зіниці, що переходили краями в молочну синяву білка. Дивилась ними, як мацками, що слухають здалека.

Спитала:

— Ти тут?

— Тут.

Прояснила й сказала:

— Ти висока, як мама, я тебе люблю слухати. Мама поїхала, я чула. Баба заснула, я пішла. Я хочу тебе бачити. Баба говорить: є дівчина, Марія. В нас ще не було Марії. Ти присядь, я хочу тебе бачити.

Марія присіла. Дівчина підняла руки й знайшла її голову перед собою. Поклала на волосся долоні й повела вздовж кіс, ледве торкаючись пучками. І вдруге. Потім спитала:

— Які в тебе коси?

Марія всміхнулась:

— Може, русі...

Дівчина подумала хвилину й кивнула головою:

— Не знаю... Ти бачила маму?

— Бачила.

— В мами коси, як день. День — це, коли на вікнах тепло. Є ще коси, як ніч. Це в Во-ви. І в мене.

— Твої коси ні як ніч, ні як день... Вони в тебе як те, що між ніччю й між днем, — як ти це називаєш?

— Ранок...

Дівчина проясніла:

— Правда, в тебе коси, як ранок.

Вона ще потримала руки на волоссі, її долоні були легкі, ледве чуті. Перевела їх на скроні й сковзнула пучками вниз по обличчі. Спинила на повіках, потім на устах і зібрала кінцями на підборідді. І вдруге.

Тоді підвела обличчя, що просвічувалось у сутінках. Наблизилась до Марії й зашепотіла живо:

— Ти гарна. Ти найкраща. Ти — як мама... Тебе солодко бачити... Твої очі лоскочуть, як на тебе дивитись... А тут у тебе ямки як чашечки, — в них наче мед, їх так солодко бачити... Ти добра, що прийшла до мене, ти не відійдеш?

— Ні...

— Ти будеш близько, щоб я могла тебе завжди бачити?

— Так...

Дівчинка подумала й зітхнула. Повернула голову й послухала в дальші кімнати. Потім сказала:

— Там, у мами є мій стільчик, з плюшем, принеси його мені.

Марія принесла.

— Постав його так, щоб я бачила тебе колінками.

Марія поставила, дівчина сіла. Помовчала хвилю, зітхнула й спитала вголос:

— Маріє, ти мене любиш?

— Люблю...

— Мама теж любить. Мама поїхала до Вови. Тепер буде два рази ніч і два — день, потім мама приїде. Вона покличе мене до себе, її буде чути Вовою. Ти не бачила Вови? Я його люблю, він великий, коли він приїжджає, його голос гуде по домі, як дзвін. Він живе в лісі. Ліс — це пахучий шум, великий пахучий шум. Вову чути лісом. Шуму я боюся, а Вову люблю.

По хвилині, стримано:

— В нас ще є тато. Це так собі, я не знаю, чого так. Я питаю маму, мама не знає. Він живе в нас, він приїде завтра, позавтра. Ти не бійся, Маріє, ти його не побачиш. Я його ніколи не бачу — він підходить, я простягаю руки, кричу, він відходить. Він злий. В нас була дівчина Франя, я її кликала Тиха — вона була тиха. Вона вмерла від нього. Вмерла, це значить...

— Мама поїхала, баба заснула. Я вийшла до кухні. Відчинила, питаю:

— Хто тут? В кухні нікого не було. Я підійшла ближче. На землі лежала Франя. Я спитала:

— Хто тут? В кухні нікого не було.

Згодом, послухавши:

— Ти плачеш, Маріє... Ти не бійся. Він прийде, ти простягнеш руки й крикнеш. Він відійде. Ти його не побачиш.

Було позавтра. Було вже пізно по обіді, Марія поралась біля посуду. Десь із віддалі забряжчали дзвінки й по хвилі обірвались проти вілли. Марія подумала:

— Пані.

Вона обтерла з води руки й виглянула в вікно. Двір був пустий, чорні коні не заїжджали. Марія підождала. Зза рогу вийшов пан у шубі й хутряній шапці й увійшов у сіни. Марія вернулась живо до роботи й зігнулась над посудом. В сінях потупало ногами. Потім відчинилися двері, дихнуло морозом. Пан спинився на порозі й постояв хвилю. Не дивилася, чула його плечима. Пройшов швидко й подався мовчки в кімнати.

Марія підняла голову й послухала. Було тихо. Зітхнула й почала поратись.

Згодом почулося в кімнаті обіч м'яке ступання. Воно кружляло там якусь хвилину по покої. Наблизилося й стало в відхилених

дверях. Марія схилилася нижче, чула його плечима. Стояв якийсь час мовчки, потім спитав коротко:

— Як звати?

Відповіла, не залишаючи роботи:

— Марія.

— Повернись!

Склала на стіл посудину, що мала під руками, підвелася помалу, повернулась. Стояла просто з опущеними руками, вагалась якусь мить. Потім підвела очі й глянула на його.

Був низький, широкогрудий, з товстим, загорнутим у халат, животом. Коротко на плечах посаджена голова, з обличчям, що стягалось униз важким, налитим підборіддям. Густа, сіра чуприна збігала корінням у низьке чоло, сягаючи на скронях вершків заломаних брів. Низько під бровами, в набряклих складках повік кидались рвучкими рухами очі. Ліве було зовсім зіщулене і торкалося віями, праве сиділо під верхньою повікою й дивилося скрито зеленою зіницею.

Не дивилося — пекло. Трьома скоками побігло по обличчі Марії й повисло на губах. Постояло, тріпнулось. Зірвалося з них жарною й скотилося по грудях до тазу. Спинилося тут нерухомо. Висунулось майже з повіки й стояло так застигле, опукле, пекуче. Марія чула його крізь одежу на голому тілі. Звела

руки й схрестила на піднятому животі. Тоді воно здригнулось і, зв'язавши на руках петлю, побігло вверх по грудях. Коли піднялося до обличчя, лишилася з нього вузька, гостра щілинка, що встрягла гарячим вістрям у мозок.

Марія чула, як через сон:

— Злагодиш ванну, гарячу. Скажеш, коли буде готова.

Повернулася мовчки і докінчила роботу.

Ванна кімната була побіч з кухнею, за вузькими дверцями біля печі. Була вся біла, укладена тафлями по стінах, ліворуч біліла ванна з високими, гнутими берегами, а вздовж неї стояла низька, широка софка, затягнута тугою шкірою. В глибині чорнів вмурований казан із грубкою внизу.

Марія наповнила його водою й запалила в грубці. Вимила ванну. Приготовила рушники, простирала, мило. Простягла хідничок уздовж софки й вийшла в кухню.

Присіла біля столу, заслухалась.

Десь у глибині мозку колото притаєно гаряче вістря щілинки. Від нього біг вогняний струмінь вздовж хребта й пік лоскітно. Було від цього млосно й гидливо. Підривало схопитись, утекти в поле; кричати й плакати з болю. Марія взяла обличчя в долоні, зігнулася, хиталась. Сиділа довго, зібгана вдвоє.

Коли вода була готова, Марія відхилила двері й кликнула пана. В кімнаті було тихо. На столі горіла лампа під густим абажуром. Було півтемно. Марія кликнула вдруге. Потім увійшла в кімнату й пройшла на середину.

Пан спав у кутку канапи, загорнувшись у халат. Голова зсунулася з подушки й затрималась на шкіряному краю. Лежала горілиць розм'якла безвладно, з розкритими вогко губами. Видюще око було розплющене й дивилось уверх половинкою опуклої зіниці. Воно не пекло тепер і не кололо. Стояло між віями, як зелена капля води, й було повне якогось смутку не по-людськи глибокого.

Марія стояла й дивилась. Думала:

— Пані десь у Вови, дитинка з бабою в далекій кімнаті. Пан лежить тут сам, як чужий подорожній.

— Приїхав, поїде. Пані также поїде. Будуть знов порожні покої і сліпа дівчинка з бабою.

Марія стояла так і думала. В неї вже не було гарячої шпильки в мозгу, вона була спокійна. Підійшла ближче й кликнула врівголос:

— Прошу пана, ванна готова.

Прокинувся й сів на краю канапи. Заплямкав губами, протер по-дитячому очі. Глянув на Марію.

— Ванна? Добре.

Був час підвечірку для дівчинки. Марія взяла молоко й віднесла в далеку кімнату.

Баба дрімала в кріслі над початим плетінням, дівчинка стояла проти дверей і слухала. Вона покликала мовчки до себе Марію й веліла присісти. Зашептала в саме обличчя:

— Він приїхав, я чула. Ти не боїшся?

— Не боюся.

— То добре.

Вона підняла пальці й торкнула ними Марієне обличчя.

— Не бійся. Я стану тут і буду слухати... Ти крикнеш, я прийду. Він тебе залишить.

Вона послухала й спитала за хвилину:

— Маріє, ти мене не покинеш?

Марія кивнула заперечливо.

Дівчина повернула обличчя вбік і послухала. Потім сказала помалу:

— Ти покинеш — я вмру. От побачиш.

Марія зітхнула й погладила її головку. Відвела її до столика й посиділа, доки не з'їла. Зібрала посуд і вернулась до кухні.

Пан був уже в ванні, зза дверей було чути м'який хлюпіт і розпарене бурмотіння. Марія вийшла на двір, наготувала на вечір паливо для груб. Внесла раз і другий. Присіла біля груби й колола скалки до підпалу.

В лазничці кликнуло коротко:

— Маріє!

Підвела голову й послухала. Спитала, чого треба. Кликнув знову, як перше. Марія встала, стріпнула одержу й пішла помалу до дверцят. Постояла, відчинила. Стала на порозі й спитала вдруге.

Тягнуло холодом з кухні, велів причинити двері. Причинила. Велів підійти й узяти мило. Підійшла, взяла. Велів натерти плечі. Спирилася й зачервонила густо. Зіщулила повіки, як від болю. Було повно під стелю білої пари, було душно і гаряче. Марія стояла серед лазнички й дихала глибоко. Пан лежав тихо. Зітхнула, повернулася враз і підійшла до ванни.

Був у воді по шию, смагле тіло темніло на білому дні. Вода хиталася по ньому м'яко, воно збиралося в складки за її рухом, стягалось і видовжувалось. Лежав хвилину тихо, потім піднявся на руки й повернув догори спину. Виринув з ванни, стікаючи водою. Був як велика, лохмата, товста дитина, що збирається вилізти з купелі. Стояв рачки на руках і колінах, поринаючи в воді до половини. Товсте черево звисало важкими фалдами з поясниці й вилискувалось на складках проти світла.

Марія глянула на його й усміхнулась, була вже майже спокійна. Зігнулася до ванни, знизу дихнуло на неї свіжою парою, при-

лим тілом і потом. Налапала долонями гарячу спину, примкнула повіки й почала терти. Возила милом по розпареній шкірі, тіло піддавалося за руками, було пухке, як східне тісто. Поросло м'якою, кучерявою шерстю на раменах і в рівчаку вздовж хребта, було її найбільше на широкому заду, що блищав нею мокро, як у годованого цапа.

Марія зігнулась і терла, їй було душно, вона заплющила повіки, як біла пара, піднялися в ній гарячі згадки.

...Гарячий, білий день. Палає в сонці ставок. Бекають у теплій воді вівці.

Золота година. Півсела вилягло на березі, куняє в серці череда.

Марія теж на ставку. Обняла колінами баранця, миє білу вовницю.

— Постій, ти, кучерявий!..

На горішньому березі стоїть Петро Зайшлий; він ляскає вниз батогом, кричить щось сороміцьке.

Лісникова Христя скупала ягницю. Вона виводить її в череду, розставляє коліна й гукє на берег до Петра:

— А йди-но, Петре, вимию тобі вовницю, придолом обітру, — от красний будеш!..

Берег лящить від сміху, Марія червоніє гаряче.

Петро ляскає батогом і збігає на дорогу, до коней.

— Постій, ти, кучерявий!..

Сонце пече у плечі, вода лоскоче коліна.
Душно...

Марія згадувала. Мила.

Плечі хитнулися й піднялися боком.

— Сполощи мило.

Споліскувала. Нагортала руками воду, тіло хрястіло чисто під долонями. Чула гарячий подих на обличчі, відхилялась, змивала.

Прийшла знов згадка й лизнула полум'ям думка.

Пахнуть спарені межі, жовтіють стигло пшениці.

Марія проситься:

— Пусти!.. Болить...

Упирається ліктями в груди й дивиться в вічі:

— Пусти, Петре, почекай. Ще тільки нині пусти.

Не пустив. Переломив у поясі. Хитнулася і впали на межу.

Спід ніг злетіла перепелиця. Згори дивилося сонце.

Марія втиснула в очі долоні.

Чула мов через сон:

— Нагнись!

Нагнулась. Вода обняла лікті. Товсті мокрі руки сплелися довкола шиї й потягнули вниз. Розпарені губи підсунулись до облич-

чя — всмоктались у губи. Здригнулась. Вперлася руками в тіло і пхнула з усієї сили. Відкинулась і скочила в куток лазнички.

Засичав за нею стиснуто:

— Сюди, ти, сучко!..

Схопився, підриваючи за собою воду. Витягнувся, аж виструнів.

Масне тіло горіло проти лампи, опливаючи водою. Простягнув за нею руки й шипів хрипко:

— Ходи...

Йшла від нього спека й біла Марію в груди. Тисяча гарячих струменів збігала вздовж тіла. Підгиналися безсило коліна. Чула, що піддається.

Закрила долонями очі, втиснулася в куток і чекала.

Йшов до неї вздовж ванни, чула це по хлюпоті, що наближався помалу. Вода булькотіла розхитано, потім хлипнула рвучко й злягла додолу.

Був десь уже тут, відчула його близькість гарячими колючками на тілі. Тоді зібрався в неї під грудьми нудкий клубок і підступив до горла. Здригнулася гидливо, відняла від очей руки, глянула.

Пан стояв зігнутий в кінці ванни, перекинувши ногу через берег. Косматі груди звисали, живіт зібрався напруженими фалдами. Протягнув ногу поза ванну, досягаючи до-

лівки короткими пальцями. Хитнувся на слизькому краї. Хекнув.

Тоді зібралась у собі і, кинувшись хижо вперед, ударила грузно в груди.

Міцна була. Мигнули в повітрі розкинуті ноги й тяжкий тулуб брязнув у воду. Скочила вперед, влетіла прожогом у кухню. Затріснула за собою хрястко дверці й злягла на них плечима. Ловлячи хлипка віддих, обтерла долонею губи. Розглянулась. Червона, велика хустка звисала з бильця ліжка, — Марія схватила її на бігу й кинулась на вхідні двері.

У півдороги спинилась і вчула, як хляне в колінах.

У дверях від панських кімнат стояла сліпа дівчина з перекривленим від німого крику обличчям. Страшно закругленими очима дивилась у бік Марії.

Заціпивши хустку на грудях, Марія закивала заперечливо головою.

— Ай! — крикнула дівчина. І враз усе її обличчя хлинуло слізми, як потопою.

Бистро-бистро зібрався в грудях Марії гарячий клубок і піднявся до горла. Ковтнула його на-бігу, кивнула заперечливо. Вибігла в двері й кинулась униз східцями.

За нею кричало жаске:

— Ай!..

III

Бігла довго вздовж садів, широкою, в місяці, дорогою. Вбігла між кам'яні будинки, пройшла одну вулицю, другу, звернула на бульвар й пірнула в гамірливу юрбу, що котилася в обидві сторони. Ішла по ній механічно, без думки, загортаючись у хустку. Сама хвиля донесла її до кам'яних східців проти каплиці. Тоді опам'яталась, вихопилась із натовпу й зійшла вниз по широких сходах.

Криниця лежала в долині, обкладена снігом, як пухом. Було тихо біля неї, ніхто не приходив і не відходив у ту хвилину. Марія згорнула сніг із цямрин і присіла, ждучи.

Горою котилась юрба, мигтів одяг проти світла. Ляскотів сміх по схилу й губився в долині.

А тут було тихо. Ніхто не йшов по воду. Марія глянула по сходах раз і вдруге й заслухалась сторожко.

Тоді почула мовчанку криниці.

Схопилася неспокійно, нагнулась над цямринами, затримала віддих. Вниз було зовсім тихо, ані капля не збігала. Білів засохлий жолобець. Криниця замерзла.

Торкнула струміль рукою, скрикнула. Тоді підвелася, оглянулась і заплакала.

В долині було порожньо, місяць стояв високо в колі, іскрилися зорі. Буде мороз.

Марія пішла просто перед себе. Куди? Думала про Магду. Блукала довго по горішньому куті, жовніри перепиняли дорогу, вона ховала обличчя в хустку й утікала.

Ішла в сльозах, як у млі, ходила до втоми. Якось спинилась і підняла очі; просто було мешкання Магди. Ввійшла в сіни, постукала. Двері відчинились, у них стояла Магда, підкасана, червона — мила в кухні підлогу. Пропустила Марію, глянула близько в обличчя. Спитала коротко:

— Пан?

Марія кивнула головою.

Магда затряслася, спалахнула. Стиснула кулаки й кляла без стриму:

— О, гади, гади, гади! О, пси скажені! Прийдуть на вас більшовики, прийде вам помста!.. О, прийде, прийде...

Кидалася по кухні, як розлючена кішка, товкла колінами по мокрій долівці, аж гуділо. Підводилася, кляла. Марія сиділа на краю ліжка й плакала мовчки.

Магда спинилась:

— Не плач. Сльози не отрута, не напоїш ними гада. Не плач...

Обтерла руки, почала поратись на кухні. Зварила чаю, налила:

— Пий, буде...

— Переночуєш, підемо до Хани — місце

знайдеться. До євреїв підеш, менше жалю буде, — пий.

Стала на коліна, дотирала підлогу. Мовчала, як хмара. Стукнули в сінях двері, ввійшла в кухню пані.

Магда глянула й насторожилась — пані була в лихомо настрої.

Пройшла мовчки в кімнати, вернулась за хвилину, стала на порозі.

— То що, Магдо?

Магда підняла голову від підлоги.

— Сестра. Покинула службу, переночувати просить.

Пані проказала чітко:

— В мене не готель, щоб зайдам ночувати, то раз. Друге: ти тут не пані, Магдо, щоб приймати. І щоб більше я того не бачила.

Магда схопилася з землі й заграла ніздрями:

— Своїм приймала, з вечері — сама пити не буду...

Пані спаленіла:

— Ні слова! Доп'є чай і з богом!

Крутнулась і вийшла в кімнату. Магда вслід за нею:

— Мороз надворі, кудч піде? Не годиться гнати...

Гримнула зза дверей:

— Мовчи! Сама вилетиш!

Магда сп'ялася, скочила. Просичала крізь зуби:

— А якби так паню — та й під ніч — та голою задницею на мороз...

Обірвалося. Пані була скоро й рішуча — хвилина - дві й обидві були на вулиці. Марія й Магда.

Йшли поруч, хрумтіло під ногами. Пройшли бульвар, минули криницю - самотечу. Постояли біля каплиці. Зійшли вниз крутими вуличками й пірнули серед єврейські оселі, як у розірвану сітку.

— Куди, Магдо?

— До Хани, Хана виручитьь.

Не виручила. Сиділа в купі лахміття на тапчані й ойкала хрипко. Була сіра, обросла мохом, як старий пень на мочарах. Сиділо коло неї трое внучат жовтоголових, — тулилися, як опеньки, що вночі вилізли спід осіннього листя.

Хана хитала головою:

— Вмру, Магдо, вмру, не послужу більше дівчатам.

Кивнула на внучат:

— І ті помруть. Вимерзнуть під плотами, як котята.

Хиталася й плакала, сліз не втираючи. Збиралися озерцями в чорних ямах під очима, бігли потоками в глибоких зморшках, як

у дебрах. Обливали сірі складки по дорозі, всякали в обличчя, як у сиру землю.

Вмре Хана, не послужить більше дівчатам. Повернула на Магду замлені очі:

— Слухай, Магдо, що скажу: сама не маю нічого, не до того мені вже, бачиш. Підеш до Вежбової, чула Вежбову? Вулиця Глибока, склад дерева, домок на подвір'ї, східці на піддашся. Спитаєш, покажуть. Одно тільки вважай: є місце — добре, нема — будьте здорові, — ні слова більше.

— Послухай Хану, правду кажу.

— Вежбова лиха жінка, на добре не порадить.

— А знайдеться що, не забудьте Хани, не скривдїть.

Заплакала знову, заойкала. Відпустила.

Поспішали, питаючи за Глибоку. Вулиця була за старою церквою, на передмісті. Хати були тут рідші, вглиб від дороги, в городах. Вздовж плотів росли високі ясені і стукотїли мерзлим вїттям.

В половині дороги запахло рїзаним деревом. Знайшли подвір'я із складом, минули стоси матеріалу, в глибині двору стояв домок з високим піддашсям і з двома освітленими вікнами.

По стїні піднімалися східцями з поруччям, до площадки з верандою. Дівчата постояли, оглянулись і пішли вверх по ступнях.

На веранді відчинилися двері й назустріч пішли вниз двоє військових. Йшли поруч себе, один високий, худий, з плескатим, горбоносим обличчям, другий маленький, череватий, з червоною повнею лиця під дашком. Він спинився вгорі, розставив руки й заспівав фальцетом:

— Глянь, Янек, свіжина...

— Казав тобі, залишимося ще, ти... Вернімося, га?

Янек поклав руку на плече череватого й загудів хриплим басом:

— Бачиш, Ясек — ти сержант, а свиня. Честі не маєш. Відкрий очі, перуне, глянь — то ж хлопки.

Він гикнув і додав убік згїрдливо:

— Не їсться разового по білій булці.

Правда тих слів була велика, як і згїрдливість. Ясек хитнувся під їх вагою й полетїв просто на Магду. Та простягнула назустріч руки й, схопивши його нальоту, пустила мимо вниз по сходах. Покотився, як картоплина. Змахнув унизу руками й пірнув у сніг по лікті. Добряга був, необразливий. Заливався протяжним смїшком, закликаючи Янка:

— Витягай, брате, спасай... А тієї не руш, міцна.

— Твердий разовий, не вкусиш...

Янек не був із боязких. Він усміхнувся кутками губ, підтягнув ремїнь; впевненим

жовнірським кроком пішов на Магду. Нагнувся, дихнув пріло й погрозив пальцем:

— Ти — пам'ятай — ти хамка...

Гикнув, підтягнувся й приложив до дашка палець:

— Маю шану — сержант Сроковський.

Пройшов униз як слід, не спішно. Підняв товариша з снігу, обтріпав. Глянули ще вверх на сходи, взялися під руки і покосили вдвох через подвір'я — Янек і Ясек.

Дівчата стояли по середині сходів і дивились їм услід, доки не зійшли з двору. Марія сказала:

— Вернімося, Магдо.

Не було куди вертатись. Ішла ніч висока, прозора, завінчана скляним вінцем довкола місяця. Рипіло в неї під ногами, і дзвінкі звуки ламались, як скляні прутики в повітрі.

Магда стояла й слухала. Повернулась, узяла Марію за руку й пішла вверх по сходах.

IV

Двері на веранду були відчинені, всередині виднілась смуга жовтого кімнатного світла. На порозі стояла Вежбова й очевидьки чекала.

— Чую вже, чую. Живіше, дівчата, холоду напустимо.

Пропустила їх у кімнату, зачинила одні й другі двері, обтерла лавку під вікном, запросила сідати.

Магда осталась при дверях, Марія біля неї. Розглянулись, насторожились.

Нічого. Була простора кімната з низькою стелею. Ліворуч у куті тепліла ясна грубка. За нею—невеличкі двері в дальшу кімнату, високе ліжко, закладене подушками. Над ліжком, на килимку, висіла в широких рамах ікона Марії, з серцем, пробитим мечами. Під іконою горіла лампадка, туго червона, немов у неї скапувала кров із серця Марії.

Просто серед кімнати — довгастий стіл, накритий скатертиною в голубі квіти. На ньому розкривалася ваза з солодким печивом, побіч горіла висока лампа під абажуром.

Було затишно й тепло, аж душно. Вежбова причинила двері, що темніли за грубою, й підійшла знову до дівчат.

Підсадила лікті під груди, мала їх повну блюзу, була широка, тілиста, переливалася в легкій одежі. Нахилила голову до плеча й глянула на дівчат. Одвела очі під важким поглядом Магди, спинилась на Марії. Тоді кинулась до лавки, переставила ближче й запросила знову:

— Сідайте, дівчата, в мене за постій не платять.

— Знаю, служби питаєте, — настоїтесь у панів, аж ноги попухнуть. А я жінка проста, ви в мене за гості. Послухаю, пораджу, як зможу. Сідайте.

Перехиляла голову, говорила м'яко, наче молоко цідила. Магда звела брови й дивилась на неї важко. Згорнула під хусткою руки, ствердла. Повернулася до Марії і сказала:

— Сядь Маріє. Сісти можна. Я постою.

Марія глянула на неї, подумала про Хану. Щось таке говорила Хана — трудно було згадати. Думки кружляли в голові, як мухи п'яні в сонці. Мліла від тепла. Дивилася на Магду, Магда була спокійна. Підійшла до лавки й опустила важко.

Магда вгадала — треба було сісти. Щімка втома побігла від поясниці до ніг і збігала стопами в землю. Було добре.

Розвела коліна, м'який живіт осунувся тепло на стегна. Опустила руки вздовж тіла, схилила голову, зітхнула.

Була бліда, лице ледве шаріло знадвору, з морозу. Від тонких брів звисали тіні на очі, на щоки. Збиралися в кутках губ грудочками жалю. Була за тими тінями, як за серпанком. Проте, спід вій, зігнутих м'яко, струменіло рівне світло, як спід лукового склепіння.

Була гарна в тій осяйно-байдужій знемо-

зі. Вежбова стала перед нею й сплеснула в долоні.

— А в чім же тебе, доню, мати купала, що таку красну виховала? А де ж тобі служити з твоїм білим личком та з твоїми бровами?

Не втерпіла, повернулась до дверей за грубкою й кликнула живо:

— Лено, Ленко, — йдіть но сюди, панянки, та подивіться, що за дівчина!

В сусідній кімнаті рипнули ліжка, й затупотіли по долівці босі ноги. Відчинилися двері, обіч грубки, й у них з'явилися обидві панянки. Лена й Ленка.

Були мало не голі, прямо з постелі. Мали на собі короткі, до колін, сорочки, вогкі й зім'яті, крізь них пашіло гарячо їх зігріте тіло.

Стояли в світлі лампи, явно, без сорому, тягнуло від них гостро по кімнаті пітними, спареними пахощами.

Магда приступила ближче до Марії, а в тих встромила твердий, ворожий погляд. Не турбувались тим ані трохи.

Та, що першою ввійшла в двері, заклала на шию руки й потягнулася на пальцях до верхнього одвірка. Позіхнула широко червоним ротом, хитнула вигнутим станом і вийшла на середину кімнати.

Була висока, на п'ядь вища за Магду.

Йшла, коливаючись, безпечно, мала світлисте з рудим відтінком тіло, воно мигтіло на ходу крізь прозору сорочку. Було сильне. Виростало гнучо з широких, точених бедер, що збігалися скісними стінками в пушистий жолобок.

На голові мала шолом з рудого кучерявого волосся, що спадало безладною гривною на голі плечі. Воно хиталося за кожним кроком і кидало мідяні блиски на широке, веснянкувате, з гарячим рум'янцем, обличчя.

То була Ленка. Спинилася серед кімнати, скосила жовті вії і глянула синіми кутками очей на Марію і Магду.

— Котра ж то має бути — та цьоцина краса?.. Не бачу...

— Не бреш, Ленко, бачиш добре, тільки крутиш, — сказала друга.

Ленка здвигнула плечима. Вона ніколи не противилась, коли говорила друга. Це була Лена.

Стояла при одвірку з обтягнутою довкола бедер сорочкою. Була невеличка, тендітна, по-хлоп'ячому проста. Мала чорняву, низько стрижену головку, посаджену тонко й міцно на смаглих плечах. Під дивно білою, наче прозорою стінкою чола чорніли очі глибоко й холодно.

Магда подумала про них: — глянути — як руки в полонку всадити.

Проте, були м'які в глибині, наче холодним шовком вистелені. Лена пройшла до стільця з круглою спинкою, що стояв проти ліжка, і вмостилася на ньому колінами. Ліктями сперлась на бильце й глянула на Марію.

Була майже підліток. Як нахилилась на бильце, зза рубця сорочки засмаглили груди, дрібні, зімкнуті, як пуп'янки троянди. Як і Ленка, мала густі рум'янці на обох щоках і припухлу нижню губу.

Дивилась на Марію, не відриваючи погляду. Сказала за хвилину:

— Гарна — я ще не бачила такої...

Ленка знову здвигнула плечима:

— Бліда. Марна. І тільки.

Любила Лену задрісною любов'ю, говорила голосом низьким, набренілим від жалю.

Лена спинила її кивком:

— Пожди, щось скажу...

Зіщулила повіки, шукала чогось напружено в пам'яті. Потім якась теплінь глибока виринула з її обличчя й осіла на губах ледве помітним усміхом.

— Вже знаю... є такий образ... бачиш, вона подібна до діви Марії.

Говорила це — мала таке тепло у голосі — Ленку підірвало. Забулася, не стрималась. Кинулась в одну мить до Марії й раптовим рухом розгорнула на животі хустку. Закричала, вигинаючись до Лени:

— Слепа ти, чи як? Дивися, з черевом ходить.

Зареготала грубо:

— Діва Марія з черевом!.. Чуеш, цьоцю, діва Марія з черевом.

Відкинулася взад усім тулубом, вихитувалася в клубах, реготала на всю хату.

Лена того не чула, сиділа зігнута на стільці й усміхалася неприсутно. Вона зсунулася на бильце й поклала на руки підборіддя. В глибині її очей плавали лінкувато теплі вогники.

Сиділа так, аж поки Ленка стихла, тоді заговорила повільно:

— Нічого, Ленко, нічого... Ти думаєш — мати божа не ходила з черевом? Ходила... Як же мала сина?..

За хвилину:

— Ходила, — була в тому, як кожна інша... І кожна є в тому, як вона... Остання з нас є в тому, як вона...

Так говорила... Не було в хаті нічого, крім її голосу. Дівчата знерухоміли від нього. Він осідав їм на обличчях теплою ясністю.

Ленка стояла біля Марії, тримаючи в руках один кінець її хустки. Вона дивилася на Лену з розтуленими дитячо губами, її очі були повні захопленого здивовання. В Магди розтанули суворо стягнуті брови, піднялися кутками вгору, з них спливала на худе облич-

чя неймовірно болісна втіха. Марія сиділа між ними з відкритим животом і була мов хмаринка, з якої встає рожевий світанок.

Вежбова глянула на дівчат непевними очима й сказала хрипко до Лени:

— Плетеш язиком, наче п'яна.

Лена підняла з бильця голову й відрізала раптом холодно:

— Не пила ще. Є час. Ніч велика.

Вежбова скочила й стрималась. Повернулась до дівчат. Прокашлялась. Кивнула головою:

— Плете абищо. Розкіш у ній грає. Забула торішню зиму, як зубами на вулиці дзвонила... Обдерта була, гола, без сорочки. Витягнула її з нужди, як і ту, як не одну іншу... Таке серце вже маю — не можу дивитися на людську біду.

Підвела непевний погляд на Магду, посварилась:

— Сідай і ти, чого хмуришся. Не бійся, не вкушу...

Магда рухнулась і глянула довкола. Проговорила раптом:

— Нема за чим сідати, не того прийшли. Кажіть, пані, діло.

Вежбова хитнула головою:

— Знаю, до служби тобі спішно. Шию маєш, ярма питаєш. Ярмо знайдеться, аби

шия... Що ж, Вежбова ніколи без місця не була.

Обтерла кутки губ, підперла рукою підборіддя.

— Одно на Мостовій маю, в різника Борсука, коли чула. Без челядника обходиться, дівку за нього приймає, щоб тільки здорова та міцна.

Звернулась до Магди:

— То було б для тебе. Не надовго, зразу говорю. Довше півроку не вибудеш, ні одна не вибула. Останню каплю висмокче, шкіру й кістки залишить, з вітром пустить. Та, що відходить, Переволоцька, дівка була, як сонце, очі видивити. Говорила я їй, як тобі говорю, — сміялася. Залізо — каже — переломлю. Залізо переломить, а Борсук її переломив. Тепер мати саньми забрала, з ніг звалилася. То було б для тебе, бо ти здорова, бачу.

Помовчала хвилину.

— А друге маю в ринку, в Гарона-шинкаря, то було би для неї. Той на живіт не подивиться, кожну прийме, аби дурно робила. Та, що була, на сьомому місяці ходила, п'яний улан стільцем кинув, у живіт потрапив. На руках винесли, дитину скинула, тепер у шпиталі доходить. Правду кажу, наперед говорю, щоб не нарікали на мене потім.

Глянула вбік, обтерла долонею очі, зітхнула.

— Гинете ви, дівчата, в місті, як сліпі оводи. А все через нерозумність, через дурноту хлопську. Ціни собі не знаєте, силу й здоров'я продаєте за дурницю.

Глянула боком на Магду:

— Ти де служила дотепер?

— У професорової, на Високій...

— Скільки брала?

— Двадцять.

— Ще добре. Борсук дасть п'ятнадцять, не більше. А Гарон як дасть десять, то й багато. З ласки дасть, ніхто клопоту до хати не хоче.

Крутнулася живо до Ленки.

— А ти, Ленусь, скільки мала позавчора?

Ленка закліпала жовтими віями й оглянулася на Лену.

— Тридцять п'ять, — сказала за мить.

Вежбова подивилася на дівчат, потім ткнула коротким, товстим пальцем у бік Лени:

— А та — що думаєте? П'ятдесят злотих за один день, ні менше! Щоб я так жила. Мале таке, невидне, а гості пропадають за нею. Дарунків що вона має, одежі — шафа не вміщає... Поживе так років три, наскладає грошей, чоловіка доброго знайде, панею бу-

де. До братства запишеться, у людей буде в пошані і в бога в милості.

Сковзнула по дівчатах кутками очей, підвела груди, помовчала. Зітхнула.

— Кожна так може. Аби молода та не бридка — кожна може. Життя в мене спокійне, в ситості та теплі й чистоті. Гості постійні, статечні; перші люди в місті. Панянок не кривдять, мене шанують, дай бог кожному таких гостей.

Кликнула до себе Ленку, обняла в поясі.

— Скажи, Ленусь, зле тобі в мене?

Ленка потягнулася, зітхнула:

— Не нарікаю...

— Ще б ти нарікала! Прийшла до мене, — самі кістки широкі. А тепер любо глянути.

Водила руками по випнутих грудях, гладила точені плечі.

— Яке тіло! Не тіло, а шовк, торкнутися приємно.

Взяла між пучки поділ сорочки, потерла, кивнула.

— Сорочка — чистий батист, між пальцями не чути. Десять таких має новісіньких. Принеси, покажи, нехай побачить...

Ленка оглянулася на Лену. Та сиділа, як раніше, з підборіддям на долонях. Опустила повіки на очі, дрімала.

Ленка пройшла швидко повз неї і зникла

в бічній кімнаті. Вийшла згодом із жмутом білизни на плечах. Підняла її високо проти світла й підійшла до Вежбової.

Сорочки спадали прозорими пасмами додолу. Були різнобарвні, мінилися на світлі блідими кольорами. Марія мимохіть простягла руки й набрала їх у жмені.

Розвела руки, важила їх на долонях. Були зовсім легкі, снувалися на пальцях жмутками барвистого павутиння. Простягнула їх у бік Магди і підвела на неї очі.

Затремтіла. Вихопила руки з білизни, сховала під хустку й обтерла об спідницю. Пекли її, наче по них спливали каплі окропу. Дивилася на Магду.

Вежбова підсунулась до неї ближче:

— Не бійся, не порвеш, не павутиння. Думаєш, святі їх носять? Сама будеш носити, аби тільки схотіла...

Випрямилась на кріслі, ствердла, кинула сухо:

— А що, дівчата, залишайтеся. Куди підете — ніч, мороз, пса на двір гріх вигнати... Не прив'яжу вас, побудете два-три дні, придивитесь, спробуєте... Сподобається, будете, а ні, — підете, не затримаю.

Нахилилася до Марії, обняла її стримано солодким голосом:

— Залишся, донечко, буде тобі краще,

як у рідної мами... Вдягну тебе, як квіточку, всі гості від тебе подуріють.

Магда відкашлялась, підступила ближче. Спитала:

— А як же з тим — вагітна ж...

Вежбова рухнулася, присунулась іще з кріслом:

— То пусте, вагітна — пусте... Походить ще місяць-два, а там моя справа. Буде здорова, як огірочок.

Магда простогнала:

— А як же — перед тим?

Вежбова ковтнула живо, понизила голос:

— Перед тим — нічого, не шкодить... Лікарі навіть кажуть — можна, не шкодить...

Перехилила набік голову, розвела тонко губи:

— Є такі... що навмисне за тим питають...

Закрилася рукою, посміхнулася цинічно:

— Люблять то... платять навіть більше.

Магда зігнулася дугою, хекнула здавлено і з розмаху втяла в перехилену щоку.

Удар був сильний. Вежбова вгрузла обличчям у плечі й закліпала неймовірно очима. Сиділа так хвилину, бездушно чекаючи другого разу. Тоді кинула вгору руками і, тріпаючи ними в повітрі, завищала з цілих грудей:

— Лена, Ленка, бий! бий! Не дай! бий!

Магда скочила до дверей і закрила пле-

чима Марію. Нагнулася вперед, обняла гарячим, сторожким оком кімнату перед собою й залякла. Чекала.

Зціпивши туго кулаки, хиталась серед кімнати руда Ленка. Нап'ялилась до скоку. Кидала хижо очима від Вежбової до Магди. Перегнулася взад і глянула на Лену.

Та стояла на стільці витягнута, як стьожка полумені. Тремтіла дрібно всім тілом від стіп до голови. Простягла перед себе плече, тонке й гостре. Стала:

— Бий!

Ленка послухала. Кинулась дико вперед і оперішила Вежбову вдруге.

Так прийшло визволення.

Спершу воно ковтнуло хвилиною глибокої, порожньої тиші.

Потім майнула в повітрі тонка постать Лени і впала Вежбовій на голову. Вона злетіла враз згори, як шуліка із складеними по тілу крильми. За нею ударила Ленка, сплеснувши ясно долонями. Збоку насунула хмарою Магда з застигло піднятими бровами.

Ойкнуло щось протяжно в кімнаті. На землю впав клубок із дико сплетених тіл і забігав по ній у судорожних підскоках. Він кидався, як ранений поліп, туди й назад по червоній долівці. Летіли з нього вслід шматки порваної одежі, клапті висмиканого волосся, розтирались по землі смуги теплої крові.

В його склубленому нутрі шипіло й свистіло щось задихано й уривчасто. Іноді вихоплювалася з нього одна-друга пара простягнутих рук і, постоявши хвилину в повітрі, падала з хеканням у сплетений клубок. Тоді клубок підстрибував дико на місці й, відірвавшись від землі, починав знову скажене кружляння по розбурханій долівці.

Не було спершу в його кружлянні ні думки, ні доцільної волі. Нічого, крім жагучої люті й божевільної жадоби терзання. Потім клубок спинився на мить під піччю, і з його нутра вихопились уверх дві товсті, білі ноги. Вони вп'ялися стопами в розпечену грубку. В тремтучій напрузі їх стегон вчувався затаений намір. Вони стишились на хвилину. Одна ще мить... зламались натужно в колінах і раптовим ударом стіп відкинули клубок до дверей. Зачаєння, підрив. Важкий, сполосований шмат рвонувся з нутра клубка й, розбивши собою двері, випав у темінь веранди.

Грюкнули вибиті з клямки зовнішні двері, задудніли стрясені скоками сходи — Вежбова зникла.

Пустка дихнула в хату знадвору. Влилися за нею клуби морозяної пари й обняли три жіночі постаті біля порога кімнати.

Скинуті на землю останнім поривом воєрога, хапали ще руками порожняву перед

собою, шукаючи місця для удару. Всім їм обличчя ще тонули в спільній імлі боротьби, хоч були такі різні.

Найближче в дверях лежала, до половини гола, Ленка синьоока. Її велике важке тіло кинулось золотим вихором по землі до порога. Вихоплені з сорочки груди натужились жадібно вбік веранди вслід за простягнутими руками. Були сполосовані зверху вниз червоними смугами, що кривавились свіжо. Нічого. Ленка всміхалася в ніч, жмурячи погрозливо жовті повіки.

Направо від Ленки стояла на колінах Магда, спиноюкинута назад, пальцями вп'явшись у землю. Вона дихала швидко, нерівно, широко розставлені груди металися дико, розпанахуючи порвану блузу. Закусила тісно уста, тремтіла роздутими ніздрями. Стрясла різко скуйовдженою гривою, втягнула голову в плечі, була готова до стрибка.

Третьою з черги була смаглотіла Лена. Стояла вже, тонка, рівна, з обтягнутою довкола стегон сорочкою. Була спокійна, холодна. Наче це не вона кидалась тількищо зігнутою спиною по землі. Такі стрілисто рівні різки волосся мала над лінією лоба. Такі холодні смужки брів. І тільки широкі очі віяли темінню, що від неї вихріли думки.

Були тут усі, всі три й нікого більше. Були нерухомі хвилину. Лена пройшла мовчки

вперед і замкнула на засувку двері. Постояла. Звернулася в сторону хати й одним довгим стрибком досягла столу. Стояла на ньому біла ваза, повна солодкого печива. Лена схопила її в руки, зняла над головою і, крутнувши в повітрі, пустила дзвінко в землю.

Магда ухнула на місці, а Лену підкинуло на довгі ноги. Вона вискочила насеред кімнати і —

— Гей, бий!

скрикнула пронизливо. Її дужі руки ударили в повітрі й, завертівшись дзигною, чертили кінцями пальців межу знищення. Її стягнуті очі побігли за поглядом Лени й спинилися хижо на дверях біля грубки. Вони зіщулились і припишкли на хвилину. Тоді тріпнулись зйгзагом і повисли на Лені.

— Так, — кивнула та головою.

Вони кинулись і схопилися за руки. Нагнулися вперед і помчали вихором у бічну кімнату.

Магда дивилася їм услід із стриманим віддихом. Ловила пильно слухом шум за дверима. Здригалася рвучко за кожним стуком, насилу спиняючи напружені м'язи. Раптовий сильний тріск зірвав її з місця й поніс туди, як бурю.

Були тут усі, всі три й нікого більше.

Скрутили на ніжках важку шафу й кинули ребрами вверх, аж тріснула в замках.

Розкрили її нутро, пірнули руками в набите черево, зривали з гачків одержу й жбурляли з байдужою люттяю позад себе. Вона вилітала крізь двері в першу кімнату й лягала серед неї різнобарвними горбками. Завершили їх піною білизни, вирваної до шматка з розбитих шухляд.

Тоді впали на ліжка, заховані в глибоких нішах. Зірвали з них збірчасті завіски й відкрили розбухлі постелі, що пахтіли ще прілим духом продажного тіла. Стягли з них покручені подушки й роздерли на руках, збиваючи пір'я в розхитане повітря. Схопили з матраців сплямнені свіжо простирала й порвали на довгі пасма, розбігаючись убік. Пошматували на дрібні клапті тугі матраци, що зраджували рухи їх спин під час оргій. Тоді зняли вгору скелети ліжок і з божевільною міццю кидали на ребра повалених шаф. Ламали їх спільним зусиллям на куски й розтягли по долівці. Стягли зі стін полотна сороміцьких картин і понастромлювали на вістря. Схилялися над пробитими голими тілами жінок і хохотали глухо, трясучи стягнутими животами. Видавлювали з грудей дико сплетені відривки слів — в них проглядали шматки їх розтерзаних душ, як шматки тіл у скалках дзеркал на долівці.

Ішли так п'ядь за п'яддю вперед, лишаячи руїну за собою. Стояв ще скісною стін-

кою в кутку буфет з барвистими рядами пляшок за склом. Рвонули його втрюх з боків і метнули додолу. Скрикнула сухо підлога. Бризнуло склом розчавлене нутро й линуло по хаті струмком гарячого питва. Вставав із нього душний, солодкогострий запах і заливав повітря. Вдихали його жадібно, п'яніючи помалу. Бродили стопами в їдкій рідині, не чуючи шпильок у закривавлених ранках. Напазили одна на одну поміж звалищами й посміхалися блудно. Пробиралися руїною на руках і колінах і падали щохвилини. Так пройшли в першу кімнату.

Було тут тихо й самотно.

Прийняли це легко.

Лягли на купак одежі, кинуті на долівку. Були в них, як діти. Згорталися калачиком, втулюючи розшарені обличчя між коліна. Скочувалися одна до одної й лягали щільно. Присовували близько вогкі обличчя й дивилися в себе розплющеними широко очима. Дихали часто й легко. Лежали так обіч, чекали.

Було тихо й самотно. Меркла нечутно лампа. Плавав над нею білий пил і осідав на абажурі.

Тоді підвелася Ленка. Встала. Простяглася м'яко.

Схрестила на тімені руки. Сказала:

— Хочу вмерти.

Лена підняла обличчя. Дивилась.

Устала на коліна, сказала:

— То правда, хочемо вмерти.

Так було. Всі хотіли вмерти.

Були тут усі, було їх три, усі хотіли вмерти.

Переглянулися.

Розклали ліжко під стіною, наносили туди сухого лахміття. Натикали в нього смоляних уламків, обклали довкола сіном з матраців. Лена взяла лампадку від ікони Марії й поливала зверху оливою.

Олива була тепла й тягуча, вона збігала м'яко додола, в ній коливався жовтий вогник і плив помалу до вінця.

Дивились у нього мовчки. Хилились за його рухом.

Прийшла безока тиша.

Стримали груди.

Вогник проплив над вінцем.

Летів.

За них просунулась рука й зловила його нальоту.

Оглянулись.

Скрикнули.

Впали грудьми на костер і завили, як вовчиці.

Над ними була Марія.

Мала также пробите серце. Проте, була спокійна.

Було за північ, як забрала їх поліція, що прийшла з Вежбовою. Місто вже спало. На покрівлях лежало холодне скливо місяця. Сині плаhti тіней висіли впоперек вулиць.

Грузли в них, мовчки йдучи серединою дороги. Попереду Магда, чорна, гарячо понура. За нею Марія і Лена. В кінці Ленка, простоволоса, з відкинутою на плечі гривою.

Ішли щільно поруч, ступаючи в живі сліди за собою. Чули одна одну плечима. Віддихи їх зливались білою парою над головами й опадали за ними одним пасмом.

Проїшли так річку в долині. За річкою на горбі лежав шпильастий замок з одною лампою під покрівлею, як звір одноокий. Хвіртка в мурі була глибока, вузька, проходили її низкою одна по одній. Хтось із сторожі відділив Лену від Марії. Лена крикнула коротко й гостро, наче рапірою пхнула. Відскочив набік, гаркнувши погрозово:

— Замовчи, хвойдо!

Поклала ззаду руки на плечі Марії, й так увійшла на подвір'я. Йшли довго заснулими в холодній волозі коридорами. Запліснявілі лампки блимали в високому склепінні. З темних заглибин чорніли мовчки двері. Було їх багато, могли їх поділити й ковтнути шматками. Минали їх збитою купкою, стримуючи

віддих. І тільки, як спинились коло останньої камери в кінці коридору, зітхнули разом, а Магда сказала голосно:

— То десята, надвірна, холодна.

Ключниця брязнула замком, Магда спитала:

— Порожня?

— Буде з вами порожня! Лежить там квартирантка, заходь...

Ввійшли й стали біля порога. Камера була довга, вузька; пошматована чорними тінями. В далекому кутку темніла на ліжку самотня постать, закутана в сіре. Лежала на боці з підігнутими ногами. Не було видно її обличчя за густою тінню. Проте, чули на собі з темної віддалі важкувато пильний погляд.

Магда пройшла помалу на середину камери й підняла голову. Було в камері тихо. Потім спитало з кутка низьким, припухлим з мовчанки голосом:

— Ти, Магдо?

Магда повернула обличчя на голос і послухала. Пригадувала хвилину. Тоді обернулася всією постаттю до дівчат і сказала полегшено:

— То Лая — комуністка.

Була таки Лая.

Вона підвелася з ліжка й сіла просто, підібгавши ноги. Пустила руки вздовж боків

і склала долонями на колінах. Мовчала хвилину. Потім сказала:

— Йдіть сюди, докупи, — тут холодно.

Повела пальцем по стіні, набрала на палець інею й стрясла на землю.

Наперед підійшла Магда й сіла з кінця тапчана. Потім Лена з Ленкою. Потім Марія — для неї лишили місце біля Лаї.

Магда спитала:

— Ти знов тут, Лає?

— Була й знов. Та то так тільки — дурниця. День-два потримають і пустять.

Помовчала знову, дивлячись кутками очей на Марію. Спитала:

— Ви всі разом?..

Магда кивнула.

— Чого?..

Магда стряхнула головою й зімкнула на хвилину очі. Була ще в тумані, що висів довкола неї гарячою плахтою. Потім повернулась усім тілом до Лаї й розказала живо, що могла розказати. Дійшла до удару по Вежбовій, голос у неї хитнувся й обірвався в грудях. Вона ковтнула сухо й відвернула голову на камеру. Мовчала.

Тоді розказувала Ленка. Підняла брови на лоб, усміхалась, оповідаючи. Слова її поймалися тим усміхом, як м'яким відсвітом. Були по-дитячому легкі й теплі. Були теж безладні й спішні. Як бризнула в них кинута Ле-

ною ваза з печивом, вони сипнулись гарячими шматками й обірвалися на половині слова. Ленка здвигнула плечима й глянула ніяково на Лену.

Лена сказала байдуже:

— І все. Побили там трохи — і тільки.

Вона відсунулась в глибину тапчана й підбгала під себе ноги, як Лая. Затягла сукню на коліна, вмостилась і сказала:

— Наше то все. Ми заробили.

Голос у неї знизився, він пройшов по камері, як подих морозу. Мовчали хвилину, потім зауважила Лая:

— Про те не питають, хто заробив...

Магда крутнулась до неї:

— Ти думаєш, страшно?.. Ні трохи не страшно. Арешт! Нам усюди арешт — чи тут, чи там...

— От тільки Марії... Її шкода, вона тут дурно. Чула, Лає, — вона одним пальцем нічого не торкнула, то істинна правда. Так, наче її там не було...

Ленка проказала за нею:

— То правда, так, наче її там не було.

Те саме сказала і Лена.

Магда майже прошепотіла:

— А вагітна, зауважила, Лає?

Лая кивнула головою. Вона сковзнула знову кутком очей по Марії. Її долоні спле-

лися і втиснулись між коліна. Вона повернулася до Ленки й спитала:

— Хто бував там у вас, у Вежбової?

Ленка закліпала очима й проговорила живо:

— Різні бували — військові, цивільні, — цього когось не приймала.

Лена здригнулась і спинила її різко:

— Не мели.

Вона звернулась до Лаї:

— Тобі кого?..

Лая глянула на неї й спитала згодом:

— З суду хто був?

— Ходили два радники, два рази на тиждень. Платили місячно, абонаментом. Іноді заходив начальник з повітового, — то всі.

— З поліції?

— Комісар, теж місячно; часом комендант постерунку.

— Більше?

— Ще ми ходили на дім, раз на тиждень, — я до одного з магістрату, Ленка на плебанію.

— Всі?

— Всі. Решта — дрібниця. Вежбова перебирала...

Лая сказала за хвилину:

— Вас пустять. Потримають трохи й пустять.

Магда заворушилась:

— Правда, Лає?

— Правда. Треба тільки в зізнаннях — просто: був бардак, ходили такі й такі — перелічити по черзі, від найстаршого; теж про поліцію і попів. Хто, коли, скільки платив. Коли був останній раз. Все — просто, одна й друга. Про Магду й Марію, що заманювала до себе. Марію змовляла до аборту, а перед тим — так віддаватися. Все без сорому. Нехай стидаються ті, що приводять до того.

— Є в них закон там — паршивий, але є: забороняє ті доми. Побояться, припинять. Пустять.

Лая змовкла й обважніла знову м'яко. Її руки звисли довгастими долонями поза коліна.

Ленка зітхнула й підсунулась до неї. Ле-на сиділа нерухомо. Магда нагнулась і обняла Лаю теплими очима. Заговорила шепотом:

— Ти знаєш, Лає, нам байдуже, нам що. Подержать, пустять, усе одно. А Марія невинна ні остільки. Чого їй сидіти? Пустили б вразу, хіба не видно...

— Та й вагітна, ти бачиш, Лає...

Лая бачила. Вона глянула на неї знову скошеними зіницями, її долоні торкнулися з місця й посунулися м'яко одна на одну.

Марія сиділа неприсутно й дивилася на

вікно, освітлене місяцем. Вона слухала чогось дуже далекого: Віконні ґрати відбивалися в її широких зіницях. Внутрішнє сяйво заломлювалося на прутах і розсипалося пучками в очах. Марія слухала чогось дуже близького.

Було тихо. Під вікнами пройшли хрумно кроки. Лая спустила додолу ноги й сказала: — Лягаймо!

Всі встали. Зробили спільне ложе на нарах. Склали одне укривало з хусток і Лаїного коца. Вмостили Марію посередині, потім лягли Лая й Лена, а з обох країв Ленка з Магдою.

Зсунулися й прилягли щільно. Нагрівалися помалу. Ленка зітхнула коротко й зразу заснула. Потім Магда. Марія лежала горілиць з заплющеними повіками й дихала рівно.

Лена не спала. Вона стягнула пружкою брови й думала свою думу. Марія ворухнулась. Лена провела під хусткою руку й поправила на ній покривало. Була там уже рука Лаї. Вони сковзнули одна по одній байдуке й лягли поруч.

Лена заплющила очі. Перед нею постало обличчя Лаї, вона дивилась на нього. Вона спитала за хвилину:

— Спиш, Лає?

— Не сплю.

.

— Скажи, то правда, що б'ють вас по тюрмах?

— Правда.

— Ти така страшно спокійна...

— Така вже...

Вранці покликали Лаю на допит. Накинула пальто й пішла у двері. Була ще майже дівча. Ходу мала повільну, широку, важкувато-спокійну. Ключниця відступила з порога й дала їй дорогу.

Була не довго. Її відпускали, як сподівалася вчора. Складала на нарах речі й говорила востаннє:

— Зізнавайте, як було. Вигородіть Марію, вона тут ні до чого. Повинні пустити зразу. А пустять кого, приходьте на Подільне.

Проказала ще раз адрес, лишила коц на руки Магди. Принесе та, що вийде останньою. Попрощалася, вийшла.

А ввечері пустили Марію.

VI

Сходила вниз від тюрми. В долині світилося місто. На костельній вежі пробив годинник, вдалині озвались один по одному чо-

тири тартаки. Прогуділо теж двічі за замком. Була сьома.

Марія минула річку, далі було місто. Вулиці сповнювались густо людом. Верталися робітники серединою дороги, виходили з домів міщани. Марія пробиралася краєм тротуару, ставала й питала про Подільне. Дійшла до перехрестя проти костелу, спинилася знову. Люди проходили спішно, трудно було спитати. Марія стояла. Ліворуч була низька, глибока брама, з неї висипалась молодь і опливала її довкола. Хтось затримався біля неї й заговорив знайомо. Марія повернулась, то була Лая. Мала на собі круглу сіру шапку й короткий до колін плащик — Марія ледве її пізнала. Вони звернули наліво й пішли по Поштовій. Було тут не так людно, вони йшли поруч. Лая ступала широко й мовчала. Марія була спокійна.

Вони минули бульвар з криницею, пройшли повз казарми довгими вузькими вуличками, потім доми розступилися в сторони. Внизу було Подільне. Просто сіріло шосе — воно оперізувало місто з цього боку. За ним збігав по легкому схилу широкий пустир, у його глибині темнів бовдур недобудованого кам'яного будинку. До нього повернула Лая.

— Тут мешкаємо, — сказала до Марії. Будинок дихав пусткою через чорні вік-

нини поверхів. Внизу, в трьох передніх віконцях сутерин жовтіло гасове світло й падало короткими смугами на сніг перед шибками.

Пішли просто на нього. Йшли поруч двома свіжо протертими колійками доріжки. Внизу чорніли широкі дощані ворота головного входу. Вони були відхилені й бухали в щілину надвір клубками протяжного, задушливого кашлю.

— То батько, — сказала Лая.

Вона торкнула другу половину воріт і пропустила Марію в сіни. Було тут зовсім темно. Сіни здавались безмежні вглиб і висоту. В далекому кутку ліворуч блимав стінний ліхтар. Його рухливе світло падало зверху на круглий хребет сірого коня й на зігнуту спину господаря.

Спершись руками на свого Сірого, гунав він довго й хрипко розбитими грудьми, трясучи між ліктями головою. Сплювував у передишках під кінські ноги й починав знову. Лая стояла мовчки коло воріт і дивилась у його бік. Як відкашлявся зовсім, помовчала ще хвилину, потім спитала:

— Приїхав, батьку?

Він зняв лікоть з хребта Сірого й обернувся на голос. За ним світився блідо ліхтар; його постать розрослась у ширину й угрузла боками в пільму. Велетенська тінь падала від

неї в ніч розпливчасто. Вона хиталася широко за рухами світла, і вся безмежна тьма здригалася за нею вправо й уліво.

Він відповів за хвилину:

— Приїхав. Ти з ким?

— То та — з тюрми, Марія.

Сказав згодом:

— Заходьте, там мати.

Лая залишила Марію коло воріт і пішла вглиб сіней. Рипнули ліворуч двері і смуга жовтого світла впала знизу на вузькі сходи. Лая кликнула Марію.

— Тут сім сходинок, — сказала вона.

Марія зійшла вниз, придержуючись стінки. З кімнати дихнуло на неї теплою вогкістю; вона зачинила двері й стала біля порога. Кімната була низька, простора, заставлена під стінами. Праворуч топилася плита, оббита бляхою, від неї йшла назустріч Марії жінка з дитиною на руках. Була моложава. То була Кайла, мачуха Лаї, друга жінка візника Юди. Мала стрижене, як у Лаї, волосся, її верхня губа була трохи коротша і піднімалася вершком угору, відслонюючи край передніх зубів. Від цього було щось дитяче в її лиці, й це добре пасувало до її зіркатих молодих очей. І тільки важкі, м'ясисті груди й відставлений живіт старили її. Марія дізналась про це згодом — вона родила Юді щороку по дитині, і живіт ніколи не

встигав злягти до звичайного рівня. Проте, вона не нарікала: діти в неї вмирили через одно, і так творився між ними потрібний перепочинок.

Кайла підійшла до Марії і привіталась за руку.

— Заходь ближче, — говорила вона, блискаючи зубами, — Лая нам розказувала. Нічого, побудеш, скільки треба, ми тому не будемо противитись. Таке наше положення, треба допомагати один одному.

Вона взяла стілець вільною рукою і підставила до грубки.

— Роздягайся, сідай отут, погрійся. Змерзла там, певне, за ніч? Добре, що пустили.

Марія роздяглась і присіла до грубки. Кайла взялась варити. Вона повертала картоплю на сковороді й поглядала просто на Марію.

— Молода ще, — сказала, — сімнадцять маєш?

— Вісімнадцятий, — сказала Марія.

Кайла зітхнула. Потім додала:

— Нічого, не журися.

Марія не журилась. Вона протягла руки й прийняла від Кайли дитину.

— То Тіма, — сказала Кайла, — їй сьомий місяць, вона нічого дитина.

Побіч стояла Рухля, їй ішла третя зима.

Вона була повновида, з високими брівками й малими чорними очима. Скидалася на Лаю. На долівці біля кухні сидів Дувид, йому минуло чотири. Він був тендітний, з великою круглою головою на тонкій шийці. Довбався в чомусь, не піднімаючи обличчя, йому було байдуже до інших.

Дитина сиділа спокійно на руках у Марії.

— Йй пора спати, — сказала Кайла, — я її погодую.

В хату ввійшов батько, Марія встала.

— Сиди, грійся, — спинив він її і привітався за руку.

Був низький, кремезний, широкоплечий, трудно було вгадати в ньому ядушливість. Ходу мав широку, важкувату, руки тверді й грубі. Лая була подібна до нього. В неї було його велике, виразне обличчя, по-діво-чому витончене. Стріхаті його брови лежали в неї двома тонкими довгими крильцями високо серед лоба. Його невеликі, чорні, з гострими рисками очі дивились у неї просто, трохи здивовано. Мала теж його лінію губ, по-діво-чому свіжу. Тільки лежав у ній — відмінно від батьківських губ — якийсь важкий, лінкуватий спокій, що привертав до себе увагу.

Юда скинув з себе коротку жовту ко-жушину і підійшов до плити. Протягнув над нею задубілі долоні й поглядав на Марію.

— Холодно в тюрмі? — спитав, усміхаючись широко. Марія й сама посміхнулась і оглянулась на Лаю.

— А моя Лая звикла, нічого. Вона в мене залізна.

— Служила у кого? — спитав за хвилину.

Марія сказала.

— І дослужилась.

Він глянув на її живіт і кивнув головою.

— Облиш то, батьку! — сказала від столу Лая.

— Чого облишати, дочко? Не можна облишати, доки їм не прийшла за те заплата. А вона їм прийде...

Лая згодилась. Вона їм прийде. Нема про що говорити.

Кайла поклала дитину в колиску й накрила вечеряти. Потім вигорнула вугілля в черепок і поставила в кутку при дверях. Стіна там отікала вогкістю, по хаті потягло розпареною глиною.

Всі сіли до столу. Юда покликав Марію.

— В мене теж дочка Марія, по-нашому Міреле. Вона сидить у Бригідках. Їй небагато лишилось, скоро вийде. А Лая молодша, вона працює в друкарні. Дочки в мене славні, а син помер на Павіяку. Чула Павіяк? І добре, що не чула.

Він розгорнув долонею вуси й вечеряв мовчки. Всі вечеряли мовчки.

Так Марія лишилась у хаті візника Юди Крайса.

Вона не наймалась уже на службу, ніхто добрий не прийняв би її такою. Вона ходила на послуги. Лая їй постаралась. Ранком прибирала в кабінеті молодого дантиста на Сокольській. Було тут дві кімнати, роботи небагато, проте Марія почула, що вже обважніла й для цього. Колись гуляла, граючись щітками по підлозі, тепер ставала на коліна й допомагала собі руками. Живіт звисав важко вниз, перегинаючи спину. Вона підводилась з підлоги червона, пітна і мусила віддихатися хвилину.

О десятій рівно приходив з дому лікар. Він був високий, тонкий, з блідим і тихим обличчям. В нього був м'який, теплий голос, і Марія скоро звикла до нього.

Він приходив у кабінет, Марія приносила воду й перемивала посуд — вона могла відходити.

Бували вже пацієнти, іноді сиділа між ними Лая. Вона не дивилася на Марію, схилялась над газетою і чекала своєї черги.

Було раз так: Марія вернулась пізніше з водою, Лая була вже в кабінеті дантиста. Посередині гуділа машина, включена в елек-

тричний струм, свердлик буравив порожнє повітря. Лая стояла з лікарем в кутку біля столика й переглядала папери. Лікар пішов назустріч Марії, прийняв від неї воду й відпустив зразу. А ще ждав на неї посуд.

Звідсіль ішла Марія на Поштову, там була кухня для безробітних. Там вона стала за підручну до кухарки Марти. Крім неї була ще Настя, чорноброва сміхунка, вона була за першу.

Марія сідала біля коша з картоплею й обирала її цілу гору — то була її робота. Не було важко. Іноді присідала до неї Настя, вона цокотіла безупинку, її мова розсипалася щохвилини брязкітками сміху.

— Така вже я, вмру сміючись, — боронилась вона від Марти, як та гримала на неї від плити. Марія слухала її, мовчки посміхаючись.

Біля полудня забігав голова комітету, „шалений“ Кленик, а згодом з'являлися вони, безробітні. Вони проходили з квитками від комітету, чергуючись у три зміни. Сідали двома рядами вздовж столів і їли мовчки й спішно, хоч поспішати їм було нікуди. Важко було їх розрізнити одного від одного, такі схожі були на себе всі — чоловіки, жінки й діти. Лежало у них щось спільне в складках присохлих губ, у западинах вилиць і в темних ямах очей. Було погрозово сильне, від

нього затинався надовго брязкітливий сміх Насті, що вмиратиме сміючись. Ходила по-пура між них, прибираючи посуд, її брови звисали чорними грозами над самими повіками. Під ними мигтіли очі, як вода перед бурею, ждучи блискавок, що чаїлися в хмарах.

Безробітних було багато, вони все прибували. Іноді не ставало для останніх обідів, вони відходили байдуже — навчились уже відходити байдуже. Як бувала між ними жінка з дитиною, Настя переглядалася з Марією, й вони затримували її і садовили між собою. Їли тоді разом. Настя дивилася на дитину, її брови розгладжувались помалу. В кутках губ блукав непевно усміх, потім він проривався враз і бризкав усім лоскітно в обличчя. Дитина сміялась, мати також. Марія ківчала роботу і йшла з полегкістю додому.

Бувало, звичайно, під вечір вона вже не виходила нікуди. Вона допомагала Кайлі в господарстві, гляділа дітей, як Кайла виходила. Діти гралися біля груби, Марія сиділа задумана й дивилась у низькі вікна. Її руки розгладжували білі стяжки на колінах, вона схилялася над ними й зшивала одну до одної, мала вже того досить у клунку.

Скоро після шостої приходила Лая, довго вмивалась — її руки були чорні від

олова. Вона переодягалась і знову йшла у місто.

Потім приїжджав з тартака батько.

Діти пізнавали здалека дзвінок Сірого. Дувид перехилив голову й дивився з долівки на вікна одним оком. Рухля вилазила на осліні і кликала до себе Марію. Вони втикали голови в глибоку вікнину й дивилися.

На схилі білів широко сніг, по ньому йшов униз Сірий, киваючи кудлатою головою. Він ішов просто на вікна, його ніздрі були вигнуті, з них бухала на мороз пара. Побіч ступав помалу батько, він хитався на ходу в своїй вухастій шапці, він був ніби чужий, що приїжджає здалека. Рухля повертала до Марії обличчя й дивилася на неї великими очима, в неї ворушилися таємно губи, Марія розуміла.

Згодом батько входив у хату, в його руках була в'язка обрізків дощок, він кидав їх під грубу і розгинав помалу спину. В нього тріщали кістки, було чути від нього сосною смолою.

Вечеряли, як приходила Лая. Говорили небагато, мова не була весела.

— Айзен скоротив знову робітників, а з четвертого — ходять чутки — спинить зовсім.

— Нехай спинить...

— На склади при станції спровадив ма-

зурів, ціну збив наполовину. Колотиться.

— Всюди колотиться, — то вже недовго...

Батько дивився на Лаю, вона була звичайна.

Кайла підгортала до грудей дитину й зітхала в сторону.

Поралися після вечері, Лая читала при лампі. Марія розкладала сінник на тапчані за грубкою, молилась і йшла спати.

Йшли спати згодом всі.

VII

Як приходила неділя, Марія відпрошувалася у Марти до церкви. Марта гримала нишком, Настя дорікала смішливо о. Паном. Марія відмовчувалась одній і другій, обидві вони в профспілці, там головою Саврас, двірник Вагнерів, у нього всі безбожники. Марію теж записали в спілку, проте, ще до церкви ходила.

Бувала тепер часто в неї мати, приходила з заробітчанами. Серед зими впав на села голод, з літа не вродило, село тягнулося до міста.

Мати бувала часто, вона заходила до Крайсів, сідала край ослона й дивилась мовчки на дитинчат на долівці. Марія розв'язу-

вала спішно шматки в клунку, діставала зароблені гроші й відділяла матері частину. Мати обводила очима голі стіни й питала суворо:

— До церкви ходиш?

Марія ходила до церкви — ходила б і без того.

Ставала в бабинці біля колони, довкола стояли дівчата в білих хустках, вони були під доглядом пань з товариства опіки над українськими слугами. Марія простоювала з ними всю службу, ноги їй застрякали від холоду, вона цього не чула. Вона хрестилась і співала разом з іншими дівчатами. Вислухувала все казання, дивлячись пильно на проповідника.

Іноді виходив на амвон о. Пан, тоді вона ловила швидко віддих, що тікав їй з грудей під ударами серця. Ставала їй перед очима глумлива посмішка Насті, вона відгортала її спішно. Круг неї вставала повід здавлених жіночих тіл і котилася хвилями до амвона. Марія притискала плечима до колони й ледве втримувалась на місці в бурхливому зриві. Вона боронилась проти нього простягнутими руками й не зводила погляду з о. Пана.

Стояв там високий, простий, нерухолий. Його великі білі руки тепліли на червоному березі амвона. Довкола його шиї лежало важко золоте рам'я епітрахілі, з яко-

го вставала вгору велика кругла голова, зачісана вихором. Його обличчя світилося блідо, ніби на ньому стояв відблиск далекого нічного пожару. Губи були затиснуті суворо. Проте, на них лежали сотні вогких, гарячих очей жіноцтва, вони ставали від них вогкі, гарячі й готово розтулені.

О. Пан підходив щільно вперед, внизу залягала тихо повідь, він проповідував.

Марія стояла під колоною з піднятим обличчям і слухала.

Товпа коливалася довкола вправо й уліво... Груді затікали від того гаряче й сковзали сперто за нею... Марія хиталася й слухала...

Чула його очима, обличчям, усім тілом... Бог був близький, добрий, жаданий... Плив м'яко в лице з долоней о. Пана... Долоні були великі, білі, теплі, вони тягнулися вниз... над ними блищали густо дрібні волосинки...

Було душно, палало щімко обличчя. Горіли світляно очі, на них стояли важкими каплями сльози. Були, як другі зіниці, що тепліли тремтуче на віях. О. Пан двоївся за ними... Він приходив близько, ближче... Він здригався важко й, тріпнувши собою, падав гаряче на груди...

Марія виходила з церкви... Сонце сліпило очі, дерева білили в снігу, люди сновигали на тротуарах... Було чужо. Паморочилось

у голові, ноги ступали безладно... Хтось ішов поруч і був, як за стіною...

Це було в останню неділю. О. Пан говорив про другий прихід христа, про антихриста, про його червоних слуг, що йдуть зі сходу. Хтось ішов поруч Марії і його голос чувся здалека.

— Страшно, Маріє...

Вона спинилась і приглянулась чужо. То була Лукія, наймичка із старої плебанії... Вона стояла зовсім близько, її обличчя жовтіло на вилицях, на ньому світилися сухими вогниками очі. Вона шершала спечено губами:

— Всім страшно, не тільки тобі, Маріє, всім страшно...

Марія спинилась, її очі розкрилися, вона спитала живо:

— Ні, Лукіє, — ні, про що ти?

Лукія підняла голову й глянула терпко:

— Плакала ж ти чого?

Марія закивала перечливо:

— То не того, Лукіє, не того...

Вона зітхнула пробуджено й пішла краєм тротуару. Лукія йшла поруч неї.

Було справді не того, — Лукія просто не розуміла. Було подібне, як той раз, у Крайсів, — правда, — інакше, — але подібно...

Був вечір. Старий Крайс лагодив на завтра зброю, Кайла присипляла дитину. Лая

читала вголос. Марія сиділа на койці й слухала.

Лаїн голос плив рівно, одностайно. Він розказував про те, як багато на світі наймитів і як мало господарів. І як мало добра в багатьох наймитів і як багато його в кількох господарів. І що зібрано воно в них скривдженням багатьох, бо інакше бути не може. Що від кривди тої прозріли очі наймитів і побачили її безмір і пізнали разом свою силу, що була більша за кривду. І що збирають вони тепер ту силу всюди для удару по кривді, бо тільки силою можна зломити її. І що зломлять вони її неминуче, бо інакше бути не може. Що відберуть багатства в кількох і дадуть їх усім — не мені, не тобі, а всім, і це буде комуна.

Бо тільки в комуна вихід із великої кривди...

Лая скінчила. Батько протяг востаннє голку й зав'язав вузол. Він спитав Лаю:

— Чи діждемо ми того з тобою, дочко?..

— Діждемо — сказала спокійно Лая.

Кайла підвелась від колиски, дитина вже спала. Вона загорнула стягнуті груди й зітхнула. Марія дивилась на Лаю, її очі зайшли теплою вогкістю, Лая двоїлася крізь неї. Марія спитала:

— Десь то воно діється, Лає, що ти читала в книжці?..

— Всюди діється, де є багаті й бідні, — сказала Лая.

Марія подумала, потім кивнула головою:

— Я не про те, Лає... Я думаю, та земля, що в ній збираються ті кривдні й що прийде комуна — десь вона є там...

— Всюди та земля, Маріє: у вас в Теребежі і в нас у Кальному, і в столиці, й у Відні, в Парижі, за морем, усюди, де є бідні й багаті.

Марія дивилася на Лаю. Лая розумна, вона повинна знати, чого хоче Марія... Є десь така земля... про неї так твердо говориться в книжці... Вона може бути за морем, можливо, серед моря, а то ще буває на верху скляної гори за непрохідними лісами... За неї так гарно слухати, і нічого вона до Теребежів не має... Є десь така земля, і про неї думає Марія...

Це було так у той вечір і так нині, правда — інакше, проте, подібно. Лая тоді не знала, Лукія нині... А то — гарно й тільки... І тому сльози. А землі зовсім не шкода й антихриста не страшно.

Лукія йшла поруч і поглядала збоку на Марію.

— Так любиш слухати о. Пана?

— Люблю.

Лукія присунулась ближче:

— Я кажу, вступи до Марійського това-

риства, не пошкодуєш... Він там навчає два рази на тиждень, послухаєш...

Марія знала, Лукія про це не вперше... Було трохи страшно. Вона спинилась і глянула непевно:

— Чи можна мені, Лукіє?

Вони стояли на перехресті, їм треба було розійтись. Побіч проходили дівчата в білих хустках, вони йшли діловито гуртками додому й ставали впору до плити, їх пані могли бути спокійні. Лукія кивала їм головою, дивилась їм услід, аж поки проходили. Вона сказала:

— Чому не можна? Запишися й приходь. Як оті, як я, всім можна...

Марія загорнулась у хустку, її трохи морозило. Вона сказала вбік:

— Чи приймуть мене... Ти знаєш, якою ходжу...

Лукія кивнула:

— Знаю, давно знаю. Запишися, відмолиш.

— Приймуть! Попросим о. Пана, я попрошу — приймуть.

Вона нахилилася до Марії.

— Прийдеш?

Марія мовчала.

— Прийди нині о третій на нову плебанію, буду чекати. Зайдем до о. Пана, попросимо — не бійся... О. Пан добрі, не бійся...

Марія мовчала. Лукія кивнула на прощання й сховалася за рогом, не ждучи слова. Марія стояла. Вона загорнулася ще хусткою і збрала її на підборідді, вона дрижала від холоду. Натовп опливав її боками, гуляли дівчата, побравшись за руки, Марія дивилась перед себе неприсутніми очима...

Проте, піти наважилась. Відпросилася перед третьою на кухні й пішла в бік плебанії. Лукія ждала на неї в кінці бульвару біля каплиці з берізками. Вони спустились униз по східцях і пішли повз криницю. Стояли там дівчата з відрами, між ними Стефка лобата, що приймала жовнірів під плотами. Вона сказала щось сороміцьке, дівчата зареготали дружньо. Вона проводила Лукію очима спідлоба й кликнула за нею:

— Лукіє, свята Лукіє, перестань дівчат водити.

Дівчата засміялися знову, Лукія оглянулася і відгризнулася люто. Вона втягнула голову в плечі й прискорила ходу. Марія встигала за нею, чула за плечима смішливі очі Стефки, їй було важко.

Пройшли скоро молоду посадку бульвару над струмком. Через дорогу біліла свіжо приходська огорожа з хвірткою. Вони пішли просто на неї. Марія спинилась, перевела віддих, оглянулася на криницю. Дівчата були вже за пагорком.

Обіч скрипнула хвіртка, з неї вийшла низька кругла пані в пухкому ковнірі. Дівчата дали дорогу. Пані минула їх діловито й пішла живо бульваром.

— То меценасова Синицька, — сказала по хвилі Лукія.

Марія хитнула головою, вона це знала.

— То гідна пані, вона з опіки над українськими слугами, — добавила Лукія.

Цього Марія не знала. Вона схилила голову, зітхнула й пішла за Лукією в хвіртку.

В глибині двору ліворуч біліла плебанія з червоним ганком. На порозі стояла струнка молодиця в корсетці й збірчастій спідниці. Вона підвела груди сплетеними руками й очікувала. Була красива, низькоброва, з віястими очима й неспокійним рум'янцем на смаглих щоках. Відповіла байдуже на Лукіїн поклін, не сходячи з порога. Спитала:

— Чого знов, Лукіє?

Та підступила ближче:

— До о. пароха, прошу господині.

Молодиця кинула віями в бік Марії, її брови сплили ще нижче, вона сказала згодом:

— Нема від вас спокою йогомостеві...

Лукія вклонилася знову:

— Нам не довго, прошу господині, то тільки дівчина до Марійського товариства...

— Прийдете пізніше, отець спочивають,
— сказала глухо молодиця.

Лукія не вступилась. Вона глянула на господиню знизу, потім прокашлялась і втерла пальцями губи.

— Почекаєм.

Молодиця ступила раптом на східці й нагнулася вперед:

— Лукіє! — прошептала вона погрозово.

Та здвигнула плечима й глянула вбік:

— Хіба я що?..

Стояли. В глибині сіней стукнули двері, й до ганку вийшла дівчина в голубій пов'язці на косах. Вона виглянула в двері й сказала тихо:

— Отець казали впустити.

Молодиця спалахнула гаряче. В неї забились неспокійно повіки, довгасте підборіддя засітчилось і стягнулось підківкою під губи. Марія глянула на неї і сказала:

— Вернімось.

— Ходім, — кинула сухо Лукія й пішла просто в сіни.

В кутку, в тіні стояла дівчина в голубій пов'язці й дивилась на Марію. Їх очі зійшлися на мить, Марія кивнула нишком, дівчина всміхнулася сумно. Марія пристала трохи — то була Зося, біла Зося, теж „біла панна“ — так звали її коло криниці. Вона все всміха-

лася сумно, колосинки її брів знімалися кутками вгору, бліді повіки лежали трикутниками на зіницях. Вона була крихітна, ніжнобіла, з великими волошками в золотих віях. Її кісники звисали кружельцями вздовж обличчя й хиталися пружко, від них падав золотий відблиск на тонкі щоки. Не було так ні у кого з дівчат біля криниці, було це як у справжніх панянок. За те її прозвали біла панна, теж біла Зося — не можна було краще добрати. Вона була мовчунка. Ніхто з дівчат не знав, звідкіль вона взялась у місті. Проте, любили її спільно, найбільше Стефка-жовнірка, що приймала хлопців під плотами.

Зося приходила з відрами по воду, Стефка сиділа на цямринах і дивилась їй назустріч.

— Візьметься таке на світі й що з ним робити, — посміхалася вона м'яко. Вона приймала від неї відра, наповнювала з струменя й проводила її до воріт.

— Була б я тобі сестрою, якби не моя бридка натура, — говорила по дорозі. — Не можу без хлопа бути, така я змалку й такою пропаду десь під плотом, ніхто доброго слова не скаже.

— А ти не бійся, тебе не зачепить ні один, то вже тобі говорю я — Стефка-жовнірка.

Зося усміхалася мовчки, її не зачіпав ні один.

Восени викопали на приходському дворі власну криницю, і Зося не виходила більше на бульвар по воду. Була мовчунка, проте, дівчата сумували за нею, найбільше Стефка-жовнірка. Вона приходила під попівські ворота, її прогнали від двору — така остання.

Стефка сідала біля криниці й кляла без стриму, дівчата відходили нишком, вона сиділа самотно, Зосі наче на світі не було...

Тепер вона стояла в кутку, в тіні й була наче не Зося. Вона не всміхалася сумно, вона й ніяк не всміхалась, тільки дивилася просто в обличчя, й від цього зойкнуло щось у Марії в грудях. Вона спинилась на ганку і потягнулася слабо в її бік. З сіней кликнув сухо Лукіїн голос, Марія насилу торкнулася з місця й пішла хитко на нього.

Сіни були великі й темні, вона пірнула в них, здригаючись. В глибині відчинились двері, з них упала смуга блілого світла. Там стояла Лукія і чекала на неї.

В кімнату ввійшли разом. Було півтемно. О. Пан стояв біля стола, його плечі чорніли чітко на тлі вікон.

Він спитав, не повертаючись:

— Що скажеш, Лукіє?

Лукія підійшла й поцілувала йому руку. Потім сказала про Марію.

— Добре, голубко, йди з богом.

Лукія вийшла котячою ходою, о. Пан повернувся.

Марія стояла на місці. Була знов ніби під колоною, довкола хлинула повідь здавлених жіночих тіл і рвала її за собою. Вона стояла непорушно. Згорнула хустку на підборідді, пустила по тілу довгими складками, потоншала... Він був там, угорі, великий, простий, вона підвела на нього обличчя й дивилася ясно. Розкрила широко зіниці, щоб мати його всього в проміннях свого ока. Ішов до неї по-малу, ішов до неї, стояла, дивилась.

Почула здалека:

— Звешся?..

Проспівала:

— Марія.

— Хочеш вступити до братства?

— Хочу.

Як був уже близько, сказала вдруге:

— Хочу.

Підійшов до неї зовсім і поклав на плечі долоні. Були великі й легкі, як полум'я. Чула їх крізь одежу на голому тілі. Йшли з них гарячі струмені вниз по хребті й парили стегна. Імлилися від цього зіниці, проте, дивилася просто...

Велів прийти завтра.

Кивнула:

— Прийду.

— Надвечір...

Сказала:

— Надвечір.

Притакнув і усміхнувся. Роздалися від цього губи, нижня висунулась легко. Марія здригнулась і відвела очі...

Було нудно... Бридка млість піднеслася з живота й розплилася по всьому тілу...

Сказала слабо:

— Вже піду...

Хитнулась, мало не впала... Він нахилився й підтримав її в поясі.

Був дуже близько... майже висіла на його руці. Перегнулась, торкнула його грудьми й животом... Затрусилася й випручилася раптом... Сказала:

— Вже піду.

Притакнув і усміхнувся... Був страшно близько — дихав в обличчя... Скрикнула, вперлася ліктями в груди... Шарпнулась і відкинулась на двері...

Ішов за нею... Замахала руками в повітрі, натиснула на двері... Рвонулась і вискочила в сіни... Летіла просто в п'ятьму, вдарилась об стіну й відскочила вбік... Летіла... Дві білі руки витягнулись раптом з п'ятьми і схопили її за плечі... Шарпнулась розпучливо:

— Пусти.

Руки зчепилися судорожно й тягнули до

себе. З темряви виринуло бліде обличчя й зашепотіло жагуче:

— То я... я — Зося... не бійся...

Ослабла враз і злягла важко на руки:

— Ти, Зося?

— Я... я... не бійся...

Зося присунула щільно обличчя й зашестіла спішно:

— Слухай, слухай, Маріє, не приходь сюди, не приходь, не приходь...

Марія захитала головою:

— Не прийду, не прийду...

— Лукії не слухай, його не слухай, не приходь, не приходь...

— Не прийду...

Обняла жагуче крихкі плечі:

— Не прийду!..

Пригорнулася до неї міцно, стала.

Насторожилась, скрикнула:

— Зося?

Опустила руки на живіт, забігала по ньому долонями:

— Зося, ти теж, ти теж!..

— Так-так-так, — захлипала самими губами, — так.

Впала Марії обличчям на груди й говорила здавлено:

— Що зроблю, Маріє, що зроблю, що?..

Марія відсахнулася, кинута її розпукою. Піднявся в ній крик жахний, болючий і впер-

ся колінами в груди. Рвав їх шматками з нутра і пхався силою в горло. Здавила. Стиснула хустку на глотці й заціпила пальцями до болю. Бігла.

Спішила містом, палаючи розпучливо. Хапала на-ходу гарячий вітер, що ляскав в обличчя, і давилася від нього. Налітала в розгоні на зустрічних, відбивалася безтямно й неслася вперед вулицями, осліпла від болю.

Пробігла бульвар, Поштову, казарми. Влетіла через шлях на пустир і впала в сутерини. Злягла плечима на двері, задихала важко.

Були всі тут, — крім того, Магда й Лена, що вийшли з тюрми.

Закивала їм головою й зразу притихла. Пішла просто до Магди й сіла біля неї. Зійшлися всі довкола. Підняла до них обличчя й розказала все, як було. Потім упала на тапчан головою й заплакала судорожно.

Мовчали.

Посередині стояла Магда, велика, страшна, з заціпленими до болю зубами. Побіч неї плакала Кайла з дитиною при грудях. На підніжку біля грубки сиділа Лена з обличчям у долонях, з низько опущеними повіками. На ліжку праворуч темніла важкувата Лая.

Старий Крайс пройшов широко кімнату й сплюнув гостро під двері.

Вернувся на середину й сказав хрипко до Лаї:

— Ну, де ж та твоя добра комуна, ти — ко-му-ніст-ко?..

Лая підняла швидко обличчя:

— А ти, батьку, а ти?..

Крутнувся всім тілом до неї й захрипів гірше:

— Ну, що я, що я, старий здохляк, з грудей тобі її вирву, чи звідки?

Лая проговорила чітко:

— З тартаків вирви, з броварів вирви — там, де працюєш, там росте вона з твоєї сили, звідти прийде, хіба ти не знаєш?..

Замахав гаряче в повітрі руками:

— Вже мало того, дочко, що знаю, вже мало того... Болить від того більше, груди тріскають від того... Нехай вже раз вона приходить, бо виздыхаємо, як руді миші, нехай приходить... Кігтями її вирвемо отими чорними, зубами її вирвемо, нехай уже раз приходить.

VIII

І вона йшла вже.

Її червоні вибухи ставали на обрії вогняними стовпами тут - там і стрясали блисками причаєну тьму ночі.

Вони стояли хвилину на тлі вечірнього неба й западалися раптом під землю, проте, їх неспокійне вірування чулося грізно під склепленим зимою ґрунтом.

Їхній відблиск лежав ще довго багряною тривоною на засніжених вікнах верхніх поверхів, бився гарячим викликом у мерзлі шибки замурованих у землю підвалів.

Спалахував червоною грозою в опуклостях очей шалених Магд, що кидалися йому назустріч рвучко, бурхливо, з захопленим закликком у грудях.

Відзивався блиском лез у холодному шовку зіниць — Лен, що поринали в нього просто, звичайно, наче не дихали змалку нічим, крім нього.

І тільки Марії, вагітні Марії вбирали його в себе, як вогку мрію про казкову землю, що вона десь за морем або серед моря і що до неї плывуть тільки човни солодкого слова.

Проте, прийшов день березневий, вагітний...

...Був вечір, Марія вбігла в хату, була вже Лая, вона пішла просто до неї. Вона дихала важко... хто знає, як тепер трудно бігти Марії... вона дихала важко й ловила гаряче слово, що витікало спід губ трепетливо.

Пролебеділа жагуче:

— Я вже знаю, Лає, я вже бачила, вже знаю...

Це було в той день бурхливий, коли Магда прийшла до о. Пана, вона прийшла до нього, він її побачив...

Магда тепер служила в броварника на Мостовій. Вона працювала тяжко весь день біля худоби в оборі, а ввечері вибігала до криниці на бульвар — вечір був її. Вона сідала на цямринах між дівчатами. Була тут ще Марина - штундистка й Стефка - жовнірка, й вони говорили допізна. Дівчата приходили, стояли, відходили. Знову верталися, стояли. На сходах коло жолоба чекали повні відра — нічого, пождуть, пани пождуть, не спішно.

Верхом гуділи березневі шуми, пливли стаями хмари, низькі, грудасті. Вони напорювались на гостре верхів'я дерев і хлюпали в землю парним літеплом. Верхнім бульваром тікали з криком підкасані панята, а дівчата підносили обличчя вверх і слухали шуму.

І шуміли їм потоки на спадистих дорогах, гуділи ясені над промоклими стріхами, а з присліпуватих вікон кричав чорний передновок.

— Сестра в мене третю ніч ночує, пані виганяє, — чи не чули де, дівчата, місця?

— Є місця багато, на Медовій, — і плата не гірша...

— А тобі язика не вкрутить?..

— Чого має вкрутити — моя ж там ходить, Ганчина ходить, — там повно сестер, а її чого краща?..

— А місця там стане, пани на хлопок ласі...

— І робота там легка, тільки що пранці чіпляються...

І Магда говорила, Марина говорила (яка штундистка — просто безвірниця!), Стефка вкидала жменю сороміцького приску.

Сміялися, плакали, слухали...

Іноді забігала на хвилину Лена, звільняли для неї місце, сідала коло Магди. Були їй раді, побоювались трохи. Говорили. Вона слухала мовчки, знайома. Вставляла часом слово гостре, пекуче, як жарину в груди, і відходила спішно.

Магда вставала за нею, спиняла на боці, дорікала жагуче:

— Десь пропадаєш, Лено...

Брала її за руки й стискала міцно:

— Десь пропадаю?

Стріпувала волохатими віями й бризкала спід них березнево:

— От і пропадаю! От і пропадаю! Боїшся?

Магда притягала її до себе й шептала в обличчя:

— А ти не допікай, колючко! Боїшся!

Не боялась. Це пройшло вже, це було тільки там, у тюрмі, й потім тут, до того вечора тривожного й ясного...

Ленку випустили раніше. Вона зговори-лася з Вежбовою, вийшла на допит і не вернулася більше. Магда кидалась по камері скажено й трясла кулаками:

— Нехай щезає, руда кицька, нехай там зогние!

А Лена мовчала. Вона сиділа в кутку нар з підібганими ногами й дивилася перед себе. Китайські стрішки вії звисали в неї темно на зіниці, крізь них сіявся на камеру вечірній холод чорних ополонок. Магда поглядала на неї збоку й давилася розпукою. Любила її, як Марію, тремтіла на думку, що вона могла б вернутись за Ленкою на Глибоку.

Лена мовчала всю цю днину, а ввечері кликнула до себе Магду:

— Пам'ятаєш, Магдо, ту ніч, як ми хотіли спалити Вежбову?..

Чи Магда пам'ятала! Вона припала враз до Лени й залебеділа гаряче:

— Щось маєш на думці, Лено, щось то вже маєш...

Лена сказала впівголос:

— Думаю... її треба спалити.

Магда зітхнула глибоко й присіла біля неї. Вона стисла колінами руки, аж хруснути.

Сиділи потім удвох цілими днями в кутку й умовлялись, як це мають зробити. Ввижалася їм руда Ленка з дитячими скіссями вій, і їх рішення твердло. А як вийшли на волю, Лая одним словом змінила їх постанову. Лая розумна, Лена піддалася зразу.

Тепер Магда вибігала щовечора до дівчат коло криниці, а Лена пропадала десь цілими днями — де? — „не питай“ — а ввечері прислужувала в жовнірській пиварні на Підваллі.

Спершу Магда кинулася до Лаї:

— То не добре, Лає, не добре, ти забула Вежбову...

— Чого ти?

— Там жовніри, Лає, то недобре для Лени...

Лая похитувала звичайно головою:

— Так треба, Магдо, ти будь спокійна.

Йй то легко сказати. А Магду біла тривога.

А найбільше в той вечір ясний — місця під собою не чула. Сиділа між дівчатами коло криниці й поглядала все вверх бульварів, але даремно — Лена не приходила. Вже третій вечір не приходила Лена. Тоді Магда

вихопилася з гуртка, — посидьте, дівчата, я на хвилину, — й побігла бульваром на Підвалля. Прибігла.

Відчинене нутро пиварні гойдалося в клубах диму й гуділо приглушено. Було там повно, парно — задимлений просвіт кімнати роївся ліниво розкиданими постатями жовніврів. Вони сиділи довкола круглих плиток двійками, трійками, розігріті, червоні, з шапками на потилицях і перекликалися від столика до столика.

Коли Магда наближалась до дверей, щось сталося в глибині кімнати й усі голови повернулися в той бік. Ішло звідтіль якесь шамотіння, й зривалися викрики веселі, підпиті. Магда глянула в той бік і залякла на місці.

Була там Лена — бачила її добре. Її чорна, стрижена голівка подавалася плавно між зеленими мундирами. Лена тримала високо дві склянки з пінистими, білими дашками й боронилась від рук жовніра, що намагався її обхопити. Він хилився за нею і викрикував у п'яному захопленні:

— Лена, Ленусь, ти тут! Дивися, Янек, то вона!

— Ленусь, душко, а Вежбова як?

— Ні-і, не втечеш мені, не такий я!

— Ленусь, іди ж, хай притисну тебе...

— Лови її, Янек, хапай! — Ї-і-а-а!..

Вищав Ясек. Він тріпав руками й нога-

ми і відкидався плечима до Янка, що гудів задоволено. Підскакував на кріслі, викрикуючи тоненько, його масне обличчя здригалось від захоплення. Вся кімната дивилася в його бік.

Магда прикипіла очима до Лени, не торкаючись з місця. Її пальці впилися до болю в одвірок, вона ледве стримувалась від крику.

Лена пробралась помалу до столика й поставила на ньому пиво. Вона схилилася до плитки, була майже в обіймах черева-того сержанта.

— Маю тебе! — кричав він переможно, охоплюючи її за стан. Але Лена повернулася круто й легко висковзнула з простягнутих рук. Пішла спокійно до буфету, її тонкі, хлоп'ячі плечі віддалялися рівно від столика.

Магда зітхнула. Ясек сидів з порожніми руками. Хтось засміявся в кутку кімнати, хтось інший зауважив уголос:

— Дулю маєш!

Коло столика повернувся помалу Янек і повів довкола очима. Він гупнув об стіл кулаками і крикнув люто:

— Хапай її!

Це Яска підірвало з місця. Схопився, запищав верескливо й кинувся навздогін за Леною. Доходила саме до повороту за буфет. Налетів на неї з розгону й повис руками на плечі:

— Маю!

Не мав. Торкнулася вбік, і грубий Ясек гепнув об землю.

Голосний регіт вибухнув у стелю пиварні. Застукотіли крісла, задзвеніли по долівці остроги. Хтось плескав нестримно в підняті долоні, хтось брязкав у повітрі порожніми склянками. Хтось третій кричав на все горло, випинаючись на столик.

Потім зразу вщухло. Сержант піднявся з долівки й звівся на ноги. Обличчя в нього горіло, налите кров'ю, очі збіглися в щілинки й стригли розпаленими шпильками. Він звів дугою плечі, насунув на голову шапку й повернувся помалу в бік Лени.

Вона стояла віддалік коло крану за буфетом і наточувала пиво. Дразливий спокій лежав на її байдужій, по-хлоп'ячому пущеній лінії плечей. Дивився на неї хвилину мовчки. Потім підтягнувся, розкарячив широко ноги й, піднявшись на пальці, завів тонким фальцетом:

— Кур-ва-а-а...

Раптова тиша обійняла кімнату. Лена здригнулась і оглянулась на його. Її обличчя перехилилось ніяково. Брови тріпнулись і побігли серединками вгору. Над ними лягла глибоко зламана зморшка.

Побачив це зразу. Витримав хвилину. Засунув руки в кишені й хитався на пальцях.

Тоді ще піднявся, вип'ялив груди й завів з цілої сили:

— Ку-а-а-а!

Відкинув голову на плечі, замкнув со- лодко очі й тягнув, захлинаючись:

— -у-а-а-а!..

Лена відвернулася від нього помалу. За- крутила кран, відставила налиту склянку. Об- терла рушником піну, що побігла в долоню. Простягла руку до буфету й узяла бокастий, важкий келих. Не наточувала в нього. При- нишкла. Крутнулася враз і, замахнувши з пле- ча, пустила дзвінко в голову сержанта.

Було там ще далі... Ясек зойкав, шука- ючи шапки під столами. Янек рвонувся до багнета й рушив на буфет. Налетіли на нього ззаду й обхопили кільцем. Затисли довкола й вивели з пиварні. Ясек висковзнув боками. Лена підняла надбиту гальбу й витягла спід столика шапку. Обтрясла її з пороху й пе- редала в двері. Побачила Магду. Взяла за руку й повела всередину. Верталися знадво- ру жовніри. Підходили до Лени, сміялись. Увійшов низенький капраль і салютував по- важно:

— Маю честь доповісти, все в порядку.

Все було в порядку. Сміялись. Лежало їм усім одно, спільне, ясне в обличчях. Ма- гда дихала глибоко. Видихувала тривожно

радість, що пекла її в грудях. За хвилину була спокійна.

Так то пройшло.

Боїшся? Не боялась.

Тужила тільки болюче, як Лена пропадала днями, й через те дорікала. Проводила її недалеко вверх бульваром. Говорила по дорозі:

— Ти зайди до Марії, вона така там!

— То вже, певно, скоро.

— А скоро, Лено, ой, як уже скоро!

Вони ставали непомітно й дивились одна на одну. Очі їм були однакові, в них шумувало прозоро весняне чекання.

Розходились спішно.

Магда верталась до криниці, на неї там чекали. Вона стряхувалась і говорила палкіше. Марина жартувала, Стефка підсипала сороміцьких слів. Сміялися, слухали. Верхом гуділи березневі шуми. Пливли стаями хмари й напорювались на гостре верхів'я. Слухали.

А в неділю стояла перед о. Паном Лукія й горіла сухо обличчям.

— Ті вже не вернуться, прошу отця, ті пропали. Підходу до них не маю, кричать на мене, як на пса.

— А сама вона, Лукіє, Магда?

— То антихрист, прошу отця, то чорний диявол, обходжу її трьома вулицями.

- А ти підійшла б...
- Очі видере, не підійду.
- А ти спробуй, Лукіє...
- В землю піду, до неї не піду, то ди-

явол.

— Хочу її бачити, Лукіє...

Засміялася сухо.

— Не прийде.

— Хочу її бачити...

— Не прийде.

Ковтнула горлом, закивала жагуче:

— Не прийде, не прийде, не прийде!

Магда прийшла до нього, він її побачив.

Він її побачив!

Це було в той день вагітний, коли Марія прибігла до Лаї задихана й коли в неї слова билися на губах трепетливо:

— Я вже знаю, Лае, я вже бачила, вже знаю.

Марія тепер розрослася на диво, вона ходила, як гора, всі розпірки її одержі розходилися під натиском розлогих бедер. Вона ходила спокійно серединою тротуарів, її вгнуті крижі хиталися плавно, прохожі минали її боками. Її обличчя стало широке, вона спинялася іноді серед дороги, по її щоках проходив помалу таємний сніп світла.

Марія приходила тепер увечері додому — вона мала роботу по обіді. Кайла не противилася, вона сама поралася в хаті. Не ба-

гато тепер того порання: старий більш вдома, роботу на тартаку скоротили — двічі в тиждень виїжджає. А от Марії — хіба їй не тяжко товктися цілісінький день на роботі, адже в двері не входить!

Марія говорила:

— Нічого, Кайло, я більше руками, руки в мене міцні.

— Хутко вже ляжу, треба приробити, щоб було за чим лежати.

Вона приходила пізно додому, сідала мовчки за грубкою й сиділа там, важка й сонна. Іноді вона вирівнювала спину й прислухалася чуйно. Тоді кликала до себе Кайлу й брала її долоню на своє лоно. Там звивався тугий клубок і, натискаючи на шкіру, просовувався наскіс живота.

— То колінко, — говорила Кайла впівголос.

Марія дивилася на неї великими очима, по її обличчі проходив таємний сніп світла зі скроні на скроню.

Вона стихала й сиділа. Пізно, під ніч уже, забігали Магда і Лена; вони збиралися в кутку при Лаї і гомоніли поміж себе.

— З Марією нічого, її приймуть у лікарню, дантист говорив — подбає, її приймуть.

— З Марією нічого, а от Зося...

Марія пробуджувалась і слухала пильно

в їх бік. Дві бліді руки простягались нагло з глибини сіней і хватали її за плечі:

— Що зроблю, Маріє, що зроблю, що?..

Марія вставала спід грубки й підходила до Магди.

— Що з Зосею, Магдо?

— Ти не журися, Маріє, ми її визволимо звідти, аби тільки місце.

— Щоб тільки легше — вона ж там, як стеблина...

— То ж я говорю, Маріє, щоб тільки місце...

— Ти не журися, знайдемо...

Є місце. І легке. І його взяла Зося, біла Зося, теж біла панна, з кружельцями на скронях.

Марія збудилась удосвіта. Сіла й дивилась у вікна. Сіріло.

Хтось пройшов біля вікон. Виглянула. Послухала.

Кайла підняла голову:

— Не спиш, Маріє?..

— Не спиться.

Просиділа до ранку.

Йшла важко в бік Сокільської. Просвіти вулиць синіли вогко за ранньою млою. З них виринали назустріч прохожі й минали її спішно. Дивилася їм в обличчя. Чого було спшити?

Віддалік пролетів візник ускач кіньми.

Чоловік стояв у нього за плечима й змахував руками. Щось біле хиталося на сидінні. Двоє бігло за возом. Потім ще двоє. Прохожі ставали й дивилися за ними. Марія стояла, аж поки сховалися за рогом.

На Сокільській було тихо. Марія прибирала в кімнатах. Пахло вогкістю крізь відчинені вікна. В сусідніх ринвах падали каплі.

Пробігла дівчина попід вікнами. Марія послухала. Стихло. Прибирала.

Потім пробігли ще дві, брязкаючи відрами. Майнули хустками, ударили в вікна шматками розмови. Марія встала й виглянула за ними. Летіли живо серединою дороги, спідниці тріпотіли їм, б'ючись на колінах. Добігли до перехрестя й повернули враз до бульвару.

Знову стихло. Тільки далеко десь озвалося протяжне тужіння, наче сумувала в лісі загубившись птиця. Марія послухала, аж поки обірвалось. Тоді замкнула кімнати й побігла вулицею до перехрестя... Повернула за ріг, спинилась.

На верхньому кінці вулиці темніло похмуро верхів'я дерев, уп'ялене в стіни каплиці. Було там неспокійно. На широкому тротуарі товпились тривожно дівчата, вибігаючи справа і зліва. Вони налітали одна на одну в розгоні, скрикували глухо й кидались униз до криниці.

Бігла в той бік, позираючи раз-у-раз на бульвар. Дихала часто. Хапала повітря губами, як риба, хлипаючи рвучко. Втомлялась. Приставала, зітхала, бігла.

Бульвар.

З вулиці сходів п'ять...

Ще п'ять... І...

Крик.

Високий, розпучний, смертельно ранений. Зірвався від криниці й, пробивши гостро вранішню млу, піднявся вгору в нелюдській натuzі. Сукався довго й туго кривавим прядінням. Шарпнувся дико й, кружнувши в повітрі, впав на груди вогняною бичівкою.

Зойкнула болюче. Пробігла тротуар наскіс, до білих східців. Упала грудьми на кам'яне поруччя й глянула вниз по схилу, до криниці - самотечі.

Була там Стефка - жовнірка. Стояла на мокрих східцях біля струмка й хиталася мовчки.

Довкола—дівчата стиснутим колом. Вони хиталися за Стефкою, наче хилані вітром. Хтось ридав між ними тихо, здушено. Хтось стояв німо з заціпленими на грудях руками. Та всі хиталися за Стефкою, наче хилані вітром.

Серед їх кола темніла кам'яна статуя Магди. Певне, пройшла по ній буря й залишила такою. Зірвала з тімені хустку й кинула

жужмом на плечі. Звихрила гриву над лобом і загострила синіми стрілками. Зорала обличчя глибокими складками й завісила хмару на бровах.

То Магда. Довкола неї — дівчата. І Стефка внизу коло струмка. Стефка - жовнірка.

Марія збігла ще й нагнулася додолу.

— Ой, Стефко, яка ж ти!

Стояла на східцях синіми колінами, розтріпана, півгола, простоволоса. Обличчя мала сіре, аж чорне, з набренілими кров'ю губами, що здригалися німо. Бігли по ньому сльози просто, без стриму — було їх повно в проваллях очей, підкованих синьо. Збігали річками на руки, залякли під горлом, спадали рясними каплями на голі груди, сполосовані синцями. Не чула їх і не стирала. Наче пливти їм від віку була річ звичайна.

Стояла так, з руками, заляклими під горлом. Лежала коло неї на камені голуба пов'язка, наче тількищо знята з золотих кісників. Дивилася на неї сльозами й хиталась мовчки.

Тоді знов закричала.

Глянула здолу на дівчат блудними очима й схопилася за скроні. Кричала хижо, нелюдськи. Рвала на собі шмаття кусками, впивалася нігтями в розпухлі груди, глибоко, до крові. Кричала довго, до знесилля. Потім упала на східці й ячіла змучено, глухо.

Плакали довкола дівчата. Схилялися одна одній на груди й тужили тягуче.

Тоді прибігла Лена.

Вгорі на бульварі над Поштовою стояли люди й дивилися вниз до криниці. Вони сколихнулися й роздалися у сторони. Споміж них випала дівчина-підліток і майнула вниз по бульвару. Розтяла стрілою стиснуте коло дівчат і стала на східцях.

Лена.

Дівчата притихли. Магда прокинулась і повернула обличчя. Стефка піднялася з каменів і глянула вгору.

Була вже тиха. Губи їй стікали кров'ю кутками. Підняла віддерту полу й обтерла нею обличчя. Витерла долонею очі. Тоді ще глянула вгору й спитала звичайно:

— Йдеш звідкись, Лено?

— З Підвалля. Чого ти?..

Торкнула рукою голубу пов'язку.

— Не видно там де Зосі, не здибала?..

То було не під силу.

Хтось крикнув між дівчатами істерично. Хтось проячав смертельно:

— Сестро!

Магда схопилася за голову й скочила дико:

— Лено!!

Лена знесиліла на хвилю. Злягла плечима на кам'яну стінку криниці, притримуючись

долонями. Війшла вся в стінку. Коли повернула голову вниз, до Стефки, важкувато, зусильно, — здавалось, — камінь промовив:

— Про Зою — попа спитай, — Лукію спитай...

Відірвала руку від каменя й підняла вбік плєбанії. Підхопила тим рухом дівчат, як мала буря. Скрутила їх, як смереки — вправо, вліво, — зв'язала в один п'ястук і пустилась жагуче вниз бульвару. Летіли вниз, як мала буря: наперед Стефка - жовнірка, за нею Магда простоволоса й усі — як одна. Трощили віття вздовж дороги, ламали безлисті кущі. Вперлися грудьми в спад горбка над бульваром і, взявши його з розмахом, як клубок дикого вихру, шезли понад шляхом...

Стялося над криницею повітря мовчанкою. Стихло.

Стояла в ньому Лена напружена, зігнута, як лучник після пострілу. Стежила.

На сходах стояла Марія. Зійшла вниз і окликнула тихо. Лена оглянулась. Вловила німу тривогу в очах Марії і кивнула головою.

— Так, Маріє, так.

Взяла її за руку й підвела до криниці.

— Знайшли її там, на східцях, удосвіта, була ще тепла. Йшла з ночі Стефка, доглянула... Бачиш, пов'язка?

Показала й повернулась.

Шуміло глухо за схилом на плебанії. Пішла помалу в той бік.

Марія стояла біля криниці. Дивилась униз на струмок.

Гойдались там золоті кружельця.

Лежали тихо дві бліді руки й були ще теплі.

От місце Зосі...

Потім, після обіду, Марія прибирала у панства К., на Трибунальській. Було велике, весняне прибирання; була ще дівчина, вони порались удвох до смеркання.

Робота кінчилась. Дівчина пішла. Марія дочищала вікон в їдальні, це вже було останнє.

Висіла знадвору на лутці, тримаючись за раму. Внизу шуміла вулиця, займалося де-не-де світло. Поспішала.

Ставала пальцями з краю віднини й тянулася до горішніх шибок. Рука залякла на рамі, спирало в грудях віддих. Майже того не чула. Була повна тупого болю, що засклепився в ній нерухомо. Стояло ще якесь очікування — глухе й невідоме, як далекі нічні обрії. Поспішала.

В кімнаті було півтемно. В кутку горіла лампа під абажуром, там сиділа пані з вишиванням. Вона поглядала на Марію. Мала довге, жовте обличчя, була невесела. Заго-

ворювала раз і другий про подію біля кри-
ниці. Марія здригалась і притискала до рами
обличчя. Мовчала.

Потім прийшов меценас. Проїшов
у дальші кімнати, вернувся за хвилину. Захо-
див важко по їдальні. Був великий, тілистий,
ходив боком з зігнутою вперед головою.
Повне, м'ясисте обличчя темніло похмуро,
поводив ним туго, повертаючи в кінці кімна-
ти. Пані дивилась за ним турботно.

— Якись ще новини, докторе?..

Спинився, лице йому ще захмарилось.

— Та-ак, новини й новини, задихнутися
можна...

— Повно з усіх боків, одна від одної
краща...

Підійшов до стола й уперся в нього
важко руками. Заговорив із притиском, якби
переконував, якби продовжував суперечку
з одностумцями, що ще вагаються, — ще ва-
гаються!..

— Ти думаєш, той ганебний напад на па-
роха — то сліпий вибух злості, дикунства,
звірства? — то була б проста справа... Але
тут не те, не те, — той ляпас дівки-зло-
чинниці впав не на одного о. Пана, ні-і, він
падає глибше, ширше, то підлий удар у лице
мені, тобі, всій чесній, культурній суспільно-
сті, — чортівський, плановий удар, і ми зна-

емо, — ми знаєм, звідки він походить, знаємо...

— Та-ак, та-ак, то вона, во-на, хіба ти не бачиш її в тому кулаку, що б'є в обличчя церкву?! Вона — та, що ґрунт рве під нами на кожному кроці, що простягає руку на наш добробут, на той гірко зароблений гріш, збережений на старість, — та, що готує злидні, нужду, загибель — мені, тобі, всьому чесному, чистому, — вона, — проклята, злочинна, підступна, — та східна бестія, — змі-я...

Марія повернулась круто на лутці. Глянула в кімнату.

Меценас стояв зігнутий над столом, з головою, втягнутою в плечі. Випнув уперед широкий, сфалдований грубими складками лоб, наче збирався до удару. Хекнув згідливо:

— Філантропія! Пощада! Тут рвати треба з корінням, душити залізною рукою, інакше вона нас задушить, видушить до останку, — во-на, змі-я... Ко-му-на!!!

Марія сп'ялася на пальці, просунула над рамою голову. Впилася очима в обличчя меценаса й застигла.

Висіло важко між плечима, як між двома чорними горбами. Велике, м'ясисте, грузне. Темніло багряно, набрякле в натузі, заціплене в щелепах. Клубилося в м'язах, загус-

лих грудками, й здригалося гостро. Шипіло, сичало отруйно...

Дивилась, тремтіла, ковтала очима...

І згодом бігла важко вулицями, розтискаючи гущу. Бігла Марія... Хто знає, як трудно тепер бігти Марії...

Зійшла важко по східцях у хату; була вже Лая, вона пішла просто до Лаї. Дихала важко, ловила гаряче слово, що втікало спід губ трепетливо.

— Я вже знаю, Лає, вже бачила, вже знаю...

ІХ

І вона йшла вже.

Проходили останні дні березня, вихряні й дивно теплі. Неслися по небу стаї хмар важких, грудастих, роздутих пожадливо сонцем і шмаганих вітрами. Падали від них додолу вогкі полотнища тіней і летіли пустими полями. Налітали на місто. Тяглися синьо по крівлях. Западалися темінню в глибокі виїмки вулиць і сповнювали їх щімкою тривоогою.

Був погром на тому тижні. Збився на товп на торговиці і впав рікою на базар. Розбив будки з хлібом, розшарпав близькі крамниці. Впали постріли, базар опустів миттю.

Все місто опустіло. Лишилась червона калюжа на каміннях між будками й тепліла блискуче на сонці. Лежала коло неї дівчина, туго протягнута, і не було кому її взяти. Вона лежала личком до сонця, її очі дивилися широко, вони були як мацки, що слухають здалека. То була дівчина з Червоної вілли. Вона лежала протягнута туго, її не було кому взяти.

Був погром на тому тижні, а з неділі прийшла мати до Марії. Вона була як грибок, засушений у печі; дивилася на Марію червоними повіками й казала:

— Підеш додому.

Марія відмовила:

— Не піду.

Вона гляділа на матір, її очі були великі й важкі від світла. Сказала вдруге:

— Не піду, мамо, буду тут родити.

Вона виходила тепер у місто і йшла просто вулицями, коливаючись у клубах. Її стрічала Магда й спиняла рвучко. Була безробітна, схудла помітно й наче побільшала від того. Була костиста, гостра й легка, очі горіли в неї сухо, вона бігала з краю в край міста, потрясаючи синьою гривною.

Вона спиняла Марію й говорила швидко:

— Ти сиділа б дома, Маріє, чого ходити...

Марія дивилась на неї мовчки, в неї

під очима ставали чітко ясні риски. Посміхалася.

Магда схоплювала за плечі й стискала жагуче:

— Не смій, не смій мені, ти, не смій!

Вона кидала очима в обидва кінці вулиці й казала гостро:

— Потрібна ти тут, — яка!..

Їй додавала по хвилі м'яко:

— Посидь, Маріє, то вже недовго...

Марія знала, що вже недовго. Посиділа б. Могла посидіти. Дантист велів з неділі не приходити, він не бував тепер у кабінеті. Кухню безробітних закрили після заворушень, і Марія проживала дрібними послугами. Зберегла трохи за зиму — могла посидіти.

Проте, виходила на місто й тинялась довго вулицями. Розпитувала про малі послуги, робила, і знову тинялась. Вулиці були повні щімкої тривоги, поринала в них, як гора, коливаючи станом. Іноді ставала, заслухувалась. Обличчя в неї блідло, між брови втиналась глибока складка. Вона пережидала хвилину, стягаючи натужено плечі. Тоді знов ішла просто перед себе на далекі просвіти вулиць. Щулила очі від світла, що тяжіло їй під віями. Ходила.

Минав останній день березня, вихрянний і дивно теплий. Неслися по небу стаї хмар, важких, грудастих, роздутих пожадливо сон-

цем і шмаганих вітрами. Збилися надвечір на захід вагітними клубами й забагрили криваво. Падала від них червінь луною на небо і землю й будила віясту тривогу.

Надвечір вертався старий Юда з тартака додому. Було ще рано вертатися. Кайла стояла в вікні й дивилась на доріжку. Скрипів глухо віз на темнім пустирі. Сірий кивав важко великою головою. Побіч ступав широко Юда, вгрузаючи в темінь ногами.

Ввійшов згодом у хату. Шагнув двічі на середину й відкинув вухасту шапку. Обірвав хрипко:

— Кінець!

Кайла дивилась на нього тривожно. Спитала:

— Спинили тартак, Юдо?..

— Спинив — третій і четвертий.

— Що буде, Юдо?..

Сплюнув під ноги й обтер долонею вуси:

— А ми завтра спинимо решту.

Пройшов до лавки й сів на ній грузно.

Розставив коліна й сперся на них долонями:

— Отак, Айзене, ні тобі, ні нам. А потім — побачимо.

Посидів. Підняв голову й глянув по хаті:

— Лаї не було?..

— Не було. Так, як бачиш, — ні вдень, ні вночі ані слуху. — Притягнула до себе дитину й затужила впівголос:

— Що то діється на світі та що то буде?..

Юда скинув на неї колючками брів і прохрипів на всю хату:

— А тобі що, ти... — обвів рукою довкола по стінах: — оту домовину боїшся втратити? — не бійся, в тебе не візьмуть, тобі залишать...

Закашлявся й вийшов у сіни. Гупав там довго й сильно, розмовляючи з Сірим у перестанках. Коло грубки сидів Дувид і слухав, перехиливши на плече голову.

В хаті темніло. В кутку на койці сиділа Марія з широко розкритими повіками. Дивилась на вікна. Займались. Лягало на них луною далеке небо. Гостріли за шибками стебла березневої ріні. Були нерухомі. Червоніли вершками, як кінці шпильок, замочені в крові. Марія сиділа й дивилась.

Всю ніч товклася буря у верхніх поверхах, а вранці встало сонце — велике, мінливе. Впливало на низькі крівлі по той бік шляху й кипіло сліпуче. Марія стояла в воротах і дивилася на схід.

Від'їжджав туди Юда росяною доріжкою. Стояв міцно серед воза, врісши стопами в платформу. Тримав віжки в простягнутих долонях і правив просто до шляху. Піднімався вверх по пустинному схилу, вростаючи в кипучу тафлю сонця. Вгруз у неї ко-

шлатою головою. Торкнув широкими плечима. Спустив плавно вниз по руках і затримав кипучу на грудях. Двигав так велетнем розтоплену масу і правив просто до шляху.

Марія стояла в воротах. Дивилась. Як звернув з містка наліво, зірвалося сонце й хлинуло до неї по схилу. Ударило в груди. Розгорнулася йому назустріч. Прийняла в себе, як гора кипучу річку.

Пішла в місто.

Мала ще роботу на Скісній, коло базару. Робила, думала:

— то вже прийде.

Чула упругу впертість в животі, як згиналася за щітками. Осунулося твердо вниз і натискало на стінки.

Думала:

— то вже, певно, прийде.

Кімната була високо, крізь вікна виднілись покрівлі кам'яниць і сіра площа базару. Кімнату відчиняли весною, вона була просто-ра й порожня, в ній відкликався гулко гомін міста.

Пробив годинник.

Марія лічила.

Вдалині прогули один по одному чотири високі гудки.

Здригнулася. Повернула до вікон обличчя, слухала.

Наближалися швидко. Росли по дорозі.

Пробили віддаль синіми ножами й повисли над містом. Піднялися, постояли, впали, розтинаючи повітря тремтючими лезами. Піднялися, впали. І, наче у відповідь на них, знялися лунами гудки зза замку, з берега, з міста. Двоїлись, троїлись, сотились. Вставали спід землі й стріляли в небо сплутаними гарпунами. Кружляли вихором над містом, рвали повітря в оскаженілому клетоті.

А потім спинились. Тоді стала над містом тиша, як штиль у серці бурі.

Марія стояла посеред неї і думала:

— То вже прийде.

Прийшло.

Пробив годинник.

В дверях стояли пані й пан і дивилися попліч на вікна.

Пробив годинник.

Марія встала й сказала:

— Вже піду.

Сплеснули руками:

— Куди ти?

Струсила спідницю, взяла хустку, сказала:

— Вже піду.

Замахали руками в бік вікон і заговорили разом:

— Ти чуєш?

Чула. Стояла ж туди обличчям, чула.

Ішов шум від базарної площі, як від поводи. Ішов рівно, тепло й потужно. Підкочувався під стіни. Спинаявся хребтом до вікон і спадав знову упруго. Хиталися від того покрівлі за вікнами, вікна, кімната. Підносились і опадали.

Бачила. Чула.

Повернулася в їх бік і пішла просто до дверей. Заступили дорогу:

— Куди ти?

Сказала:

— Іду родити.

Підняла кругло повіки. Сказала:

— Іду родити.

Глянули. Розступились.

Зійшла по сходах. Повернула вліво й пішла в бік базару. Було порожньо. Внизу стояв стіною натовп і впирався плечима в виліт вулиці. Хитався в сторони і клекотів рівно. В далекій глибині горіли червоні плахти й посувалися туго направо.

Глянула. Вернулась і вийшла на Поштову. Йшла тротуаром. Було порожньо. Гуркотіло десь. Пробігали одинцем люди й кидались у ворота. Скрикували за нею. Ішла просто перед себе. Минула пошту. Зза рогу вискочив поліцейний патруль і перетяв їй дорогу.

— Назад!

Розгорнула хустку й сказала:

— Йду родити.

Глянули й розступились.

Йшла просто перед себе. Вийшла на Трибунальську. Спинилась. Котився знизу людський вал і наближався помалу.

Зітхнула глибоко й легко. Пройшла на край тротуару й стала нерухомо. Дивилась назустріч натовпові просвітленим обличчям. Стояла тут спокійно, велика, грузна, ширококлуба й чекала на нього. Випрямилась готово. Могла прийняти його в себе, як гора кипучу річку.

Приближався помалу, замкнутий у тротуари. Клекотів глухо в глибині площі і вливався в вулицю, як розтоплений чавун у скам'янілу форму. Котився мовчки вверх, покритий червоними плахтами. Наростав, наближаючись. Пучнявів пружно, розтискаючи піднятим лобом здавлений просвіт вулиці.

Наближався. Горів перед ним транспарант від покрівлі до покрівлі. Припливав помалу, зализуючи червоно вікна. Йшла під ним жінка, вагітна, як Марія.

Була велика, костиста, худа, з запалими щоками й обвислими грудьми. Безробітна. Йшла похилена вперед, висовуючи гостро в такт зігнуті коліна. Йшла напружено, орючи вперте повітря грудьми, як загнутими плугами. Йшла нестримно, розтоплюючи простір перед собою важкими від світла очима.

Горів над нею транспарант і знімався, вростаючи в небо.

Марія стояла й чекала.

Зіткнулася зіницями з жінкою.

Так.

Пішла.

Пропливла навскіс дорогу.

Порівнялась. Звернула й пішла попліч із нею.

Доторкались плечима. Нагнулись і йшли нестримно, розтоплюючи простір перед собою важкими від світла очима.

Котився за ними вал і дихав гаряче в плечі. Загорталась під ноги земля, тікали взад тротуари. Дорога спустилася вниз і піднялась по довгому схилу до повороту вдаль.

Так.

На далекому повороті стояла нерухома рухлива стіна. Вона чорніла загибом на білих плитах бруку, ховала свої кінці за рогом. Над нею мигтіли проти сонця нашпилені вгору штики.

Іти було легко.

Гаряча хвиля ударила в плечі й забігала по них колючо. Щеміло дзвінко повітря. По схилу збігало сонце й хапало лоскитно за груди.

Іти було легко.

Вулиця бренила під ногами. Дрижали

дрібно стіни й загорталися, як крила. Вдалині збудився грім і пішов глухо над містом.

Так.

Рухлива стінка хитнулася вгорі й сковзнула вниз по плитах. Зломилася, розтягнулася і перетяла вулицю тонкою гребінкою. За нею сковзнули інші. Спинилися рівно й замкнули поворот широкою дугою. Миготіли на сонці леза.

Іти було легко.

Гарячий вал узяв за плечі й поніс просто по схилу. Тремтіло розтоплене повітря. Сонце торкало за груди й викликало на сміх. Збудився грім у верхах бульвару і котився вниз вулицями. На загибі блиснули леза й кинулись гостро вперед.

Так.

Іти було легко, щімко, безтямно.

Сонце!

З верхніх вулиць нісся грім і котився, як повідь, Крутою.

Ближче.

Так.

Хитнулись на схилі леза й пустилися назустріч. Зітхнув глибоко вал і йшов нестримно по схилу.

Близько...

ближче...

повіддю грім...

ближче...

Так!!

Струсонулася Крута і стрілила прямо на
леза розпластаними черевами коней.

Ай, грім! тартачані візники!

Трійками, трійками, трійками...

Гримлять на повороті колеса й крешуть
іскри з каміння. Гудуть похило платформи,
розтинаючи вітер боками. Врослі стопами
в дошки, стоять на них візники і правлять
просто на леза.

— Ге-ге-й, Сірі!

Широка спина Юди зігнута, як бляха,
дугою, а руки клинками вперед.

Несеться Сірій у трійці, розтягнутий
в леті струною. Складає уха по шиї й чеше
косами бурю. Видихує смерть перед себе...

Ге-ге-й!..

Трійками, трійками, трійками...

Ай! Грім! Тартачані візники!

Зітхає гулко людський вал і лине бурею
в пролім між лезами...

Хитається колами сонце і падає п'яно
в груди...

Гей!

іти

так

легко,

щілко,
безтямно...

Постріл. Постріл. Ще постріл.

Хтось там хитається на возах і багрянить
передню платформу...

Хтось скрикує дико в рядах і здавлює
миттю той крик.

Сухий цокіт лунає в верхів'ї і сиплеться
дзвінко по схилу.

Постріл. Крик.

Так.

За бульвару випадає купка лискучих
верхівців і несеться вітром назустріч. Ло-
миться на передніх платформах. Розбризку-
ється в сторони й, шуснувши вздовж возів,
налітає крильми з тротуарів.

Глухо клекоче вал, змикаючись боками.

Клич:

— Вперед!

Так Марія йде вперед.

Вона підносить обличчя, під віями чітко
ясні риски.

Марія

йде

вперед...

— Зверни ти, зломані під каскою брови,
зверни...

— Бачиш: іду родити...

— І ти, стягнуті луками ніздрі?..

— Так.

— І ти, вихраста гриво?..

— Так.

— І ти?..

— а-а-й!

— а ти ж — посміхаєшся...

— а-а-й!

Марія

йде —

не йде,

під Марією м'якне земля...

— Які

гарячі

кінські

ніздрі.

Яке

тверде

копито.

— А-а-й!

— Зверни!..

Хтось хижий, сухий, синьогривий вистрибує збоку вгору і впивається в ніздрі коня.

Чиєсь інше плече, смагле, струнке проколює раптом повітря й вистрілює просто в уста:

— Бачиш — кров!

Марія підносить обличчя й хапає хлипко повітря.

— Яке

чорне

небо,

з неба
кров'ю
уста,
бачиш —
іду...
Марія —
йде...
не йде...
під Марією
м'якне
земля...

X

Так прийшло.

Марія родила.

Вона сиділа на стружках у низькому підвалі й тримала на колінах сина.

День вже хилився до заходу, він золотив просвіт дверей і стелився хідничком на сходи до підвалу.

Марія тримала на колінах сина, вдалині падали жмутками постріли й затихали помалу.

Вона дивилася на сина, ясні кружки стояли під її віями, опущеними до нього.

Вона дивилася на сина, її груди спливали молоком безустанку, вона спиняла їх долонями, не встигаючи затримати.

День вже хилився до заходу, сонце стало при одвірку й дивилось червоно на східці.

Марія підняла голову, хтось збігав униз по шляху — наближався, радісно захеканий.

Марія підняла голову, над нею кружляли жучками постріли, вони згасали помалу, — то були вже останні.

ЧЕРВОНИЙ УСМІХ

Про те, як у житті Ліди Танської зійшлися дві троянди

I

Андрій узяв нову папіроску, сперся на бильце крісла й розказував далі:

— Після проголошення засуду, яким призначено Логвину п'ять років тюрми, а Ліду звільнено од вини й кари, Ліда стрепенулась уся й кинулась різко до бар'єру.

Рух її був такий несподіваний і нагальний, що тюремник, який сидів поруч із нею, метнувся вслід і схопив її ззаду за руки. Але вона випрямила праву руку й, протягнувши її в бік трибуналу, крикнула сильним, тремтячим голосом:

— Прошу вислухати!

Зал, що захвилювався було після засуду, стихився знову і всі лиця повернулися в бік суду. Голова, що взявся саме складати великі,

в золото оправлені окуляри, спинився в русі і спід високо піднятих брів глянув на підсудну. Він нахилився над столом і розкрив уста для якоїсь уваги.

Тоді Ліда одсунула зовсім од себе тюремника, підійшла до самого бар'єру і сказала:

— Прошу трибунал вислухати мене.

Голос її був тепер спокійний, рівний і майже тихий. Це був добре нам відомий голос нашої Ліди. Він мав дивні фонічні прикмети. Ми говорили жартуючи, що це душевні, а не фонічні його властивості.

Було завжди так, що при першому її слові поставала довкола неї глибока, прозора тиша, нутро якої набирало дивної звучності і в якій найслабше слово Ліди чулося з однаковою чіткістю біля неї і в найдальшому кутку великого залу.

Між собою називали ми цю тишу Лідиним резонансом. І напівжартома говорили собі, що голос Ліди це — найкращий наш здобуток за останнє триріччя.

Поділені на дві групки між публікою на галереї, чекали ми із стриманим віддыхом того, що хотіла сказати Ліда.

Мала одну хибу, чужу нашому середовищу, яку насилу поборювала в собі: була сентиментальна.

І саме тепер, коли звільнено її і засуджено Логвина, боялись ми вибуху чутливості.

Бо, справді, що ще лишилося сказати Ліді?

Вона стояла при бар'єрі з легко похилою головою і здавалось, що дві тисячі сердець спинилися в залі в ту мить, щоб почути, чим б'ється Лідине серце.

Але тількищо вона звела голову, щоб сказати перше слово, як з передніх рядів галереї впало коротко і твердо:

— Лідо, не треба!

Стукнуло це в напружену тишу залу, як камінь, пущений в пустку. Кинув це Кох.

В одну мить повернулися всі голови до галереї і стали мацати очима по наших обличчях. Голова переломився через стіл і говорив щось живо з комісаром.

Тільки Ліда стояла нерухомо коло бар'єру, і нам здавалось, що крізь простір, який відділяв нас од неї, доходить до нас пружне тремтіння її спиненої в розгоні істоти.

Ліда вагалась. Вагання було на її обличчі і тоді, як вона повернулася до нас і кинула нам спід вії фіалки своїх зіниць. І саме тоді, як нам здавалось, що вона рішилась скоритись наказові, сталося те, що нас найбільше схвилювало за весь процес.

В верхніх рядах галереї стріпнулася чи-

ясь рука, і слідом пролетіла в повітрі дугою червона троянда й упала до Лідиних ніг.

Не було в цьому нічого поганого. Погане тільки мало прийти.

Спершу Ліда стояла без руху, наче не зауважила нічого. Її очі тільки розширились незвичайно і лице поїнялось страшною блідістю.

Потім вона схилилась і, піднявши з долівки троянду, притисла її до грудей. Її тіло хитнулось безсило і з м'яким стукотом упало додолу.

В залі знялись чийсь білі руки, і, наче кинутий ними вгору, розтяв повітря гострий крик:

— Ліда, ой, Ліда!

Ліда лежала тиха в ногах Логвина. І поки опам'яталась його сторожа, він зігнувся над Лідою й, підклавши під неї долоні, зняв її з долівки.

Логвин — велет. Ліда була в його руках, як дитина. І коли її голівка звисла безладно на його руці, він ніжним рухом ліктя випрямив її, і вона спокійно, як у сні, зсунулась йому на груди.

Тоді він ногою торкнув хвіртку в бар'єрі й пройшов повз трибунал у бік дверей до залу нарад. Ніхто його не спиняв по дорозі, і це було так просто. І тільки, як він наблизився до дверей, по обох його бо-

ках з'явилась сторожа, що вийшла разом із ним.

В залі знялась метушня. Публіка з галереї кинулась до виходів. Ми пробоем узяли для себе бічні двері й за хвилину були в коридорі.

— Ліда, Ліда, що з Лідою?

Ми розсипались у натовпі, шукаючи якоїсь звістки.

Із збитої на нижніх сходах купки ситих панків вийшла чутка, що в Ліди розрив серця.

— Брехня! — прокричав хтось сердито, збігаючи вниз.

— Облиште собі ту легку смерть! — кричав згори чорномазій робітник, потрясаючи над панками промашеним кашкетом.

Він перегнувся понад поруччя сходів і, кинувши кашкет угору, гукнув з цілих грудей:

— Хай живе Ліда!

— Хай живе Ліда! — відгукнув натовп, сколихуючи високе склепіння коридорів.

Клич цей хлинув униз по сходах і, добігши до головного входу, покотився широкою хвилею по вулиці.

— Хай живе Ліда!

Ліда жила.

В ту хвилину, як із темних дверей праворуч входу вбився клином у натовп відділ по-

ліції, одчинилися двері з залу нарад і в них з'явилася Ліда.

Була сама. Пройшла кроків два по коридору, одвернула і простягла руку в глибину дверей.

— Приходь, Логвине!

— За п'ять років.

— Хто сказав: за п'ять років?

Хіба не за рік? Хіба не за місяць? Хіба не в Велике Завтра одімкнуться залізні двері й вийдуть з них бліді в'язні на багрянний день?

Коли Ліда підійшла до широких сходів, ми натиснули юрбою на сторожу й, одсунувши її до стіни, зайняли головний вихід. Між нами склалася доріжка, якою мала пройти Ліда.

Дарма, що в неї на грудях таємна троянда.

І дарма, що стискається її рука, влітаючи бліді пальці в червоні пелюстки.

Повз нас мала пройти Ліда.

Бліда ще після зомління, сковзала вона вже спокійним поглядом по натовпу, шукаючи знайомих облич. І за кожним разом, як її очі зустрічалися з близькими очима, зацвітав у кутках її губ ледве помітний усміх, яким вона посилала дружній привіт.

Стоячи вже на останніх сходинках, помітила вона наш гурток обабіч входу.

На хвилину спинилась вона і всю її по-
стать обійняло хитке вагання. Рука, якою
вона згортала пелюстки троянди на грудях,
заворушила неспокійно білими пальцями.
Одну мить здавалось нам, що вона зірве
квітку з грудей і кине на землю.

— Чого це, Ліда?

Одну мить — кажу. Бо вже в наступну
хвилину вона зібралась у собі і, пригорнувши
тісніше троянду, пройшла повз нас по до-
ріжці. Очі були спущені додолю й тільки
дрібним рухом вий стріпнула нам по дорозі
невидний для інших привіт.

Виніс нас за нею натовп крізь широкі
двері. Перед нами відкрилась вулиця, залита
вкрай сірою клекотливою юрбою, що, мов
розбурхані води, налягала на загати, утворе-
ні кордоном поліції. Як тільки Ліда з'явилась
на верхній площадці тераси при вході, з юрби
знялася вгору тисяча темних рук, і мури будинків
страслися од могутнього привіту, що
вибухнув з нутра натовпу.

Ліда спинилась на березі площадки. Її ли-
це було спокійне, наче не до неї були ці окли-
ки бурхливої юрби. Особливо ясний спокій
лежав на її чолі, з якого вітер згорнув жму-
ток волосся, кольору стиглої пшениці.

Це було дивне чоло, в якому лагідна ді-
вочість зливалася в одно з непереможною ді-
ловитістю. Спід його тонкої опуклості обня-

ла Ліда фіалковим поглядом юрбу по обидва кінці вулиці й притакнула головою. А як з глибини вулиці знявся новий вибух окликів, в якому ім'я Ліди спліталося з іменем святої справи, по її устах сковзнув усміх, схожий на промінь, що нальоту торкнувся її нерухомих губ.

З площадки пробігла Ліда очима довгий ряд авто по той бік вулиці. Третьою стояла машина тов. Лотка. Лотко дрімав коло керма.

Чого йому не дрімати? Клекіт юрби був для нього колискою, до якої звук змалку.

Шкуратяний кашкет з'їхав йому на обличчя, а коротка шия блищала проти сонця дрібними кучерями. Проте, як тільки Ліда поклала долоню на дверцята авто, Лотко підняв голову, поправив кашкет і, торкнувши пальцями дашка, кинув через плече:

— Куди?

— Вперед! — сказала Ліда.

II

Ввечері були ми втрюх у Ліди: Кох, я і Логвинів молодший брат. Встигла вже відпочити, спала непробудно до нашого приходу. Проте, була бліда — особливою, тюремною блідістю: наче падав їй на обличчя притмарений рефлекс з невидної зеленої стіни.

Сиділа в кутку канапи з високою спинкою, підібгавши під себе ноги.

— Отак я просиділа третину в'язниці в кінці моєї койки. Другу проспала. Третю проходила довкола камери, як конячка на корді.

Як оце коли встану й закружляю довкола вас, мов планета, не водить за мною очима і не спиняйте. Хочу мати волю в своїх тюремних звичках.

Кох сидів на низькому дзиглику проти грубки й усміхався. Мав теж свої тюремні звички. Просидів отак чотири роки на березовому обрізку, вправленому у в'язничну долівку.

Пересунув свою невеличку кам'яну люльку в лівий куток губ і сказав:

— До речі, Лідо.

— До речі...

Ліда піднесла руку до тригранної вази, що стояла біла неї, і повернула до себе троянду, вставлену в високу, блідозелену шийку.

— Кох, скажу тобі, — я не радо беруся за це оповідання. Маю свої ілюзії, якими люблю зятягатися, як ти своєю люлькою, і не хотіла б їх втратити.

Кох підняв на неї шпильки своїх сірих очей, а вона повернулась у мій бік і спитала:

— Як то сказано у Фройда, Андрію?

— При чому тут Фройд, Лідо?

— Ти оповідай, там побачиш.

Я подумав хвилину і сказав:

— Ну, що: механізм багатьох наших вчинків, наших снів лежить у півсвідомості. Складаються на нього переживання, які нирнули туди, не заспокоєні як слід.

— Отож то! А що діється з тим механізмом, коли його вийняти звідтіля й розглянути на світлі?

— Тоді він втратить свою силу, Лідо.

— Чуєш, Кох. Отож, я боюся за свій підсвідомий механізм...

Кох дихнув голубим клубком диму.

— Чи він якось зв'язаний з тим, що ти нам маєш розказати?

— Ох, так. Це ж він підкосив мене сьогодні там — у суді.

Ліда повела рукою по волоссі й пересіла на край канапи.

— Треба вам знати... часом мені здається, що підсвідомо править моїми вчинками і... моїми снами — розстріляний усміх.

Вона встала, поправила троянду і пройшла тричі довкола стола. Потім вернулась на своє місце і сказала голосом, в якому тільки догасало зарево зворушення:

— Оце вам моя ілюзія. Очевидно — ілюзія і тільки. Більш прозора й більш безтілесна, як той дим, що його ковтає Кох. Про-

те, іноді вона мені на руку: затягнешся і йдеш... у вогонь. Тепер — до речі.

Ліда втиснулась плечима у куток канапи, окинула нас летючим поглядом і сказала:

— Хвилину ще: з вас ніхто не має нічого проти Іви?

Ніхто не мав нічого. Іву ми любили. Мала прекрасні, солодкі очі — того кольору, який приймає zenit неба при заході сонця.

Були великі, трохи скісні і з глибокими зіницями, в яких постійно плавали теплі іскорки.

Одчинялися перед ними легко залізні двері в'язниць, через те була нашим добрим духом під час провалів.

Іва ввійшла, сіла поруч Ліди й кивнула нам по черзі головою: вітайте!

Ліда пригорнула її до себе.

— Будуть у моїй повісті речі, для яких потрібне жіноче ухо. Такі ми вже. Цього не зміниш.

Почала.

— В липні 1920 року прострелено моему батькові на фронті обидві ноги. Був тоді підполковником, вів наступ на якусь невеличку станцію, і тут його поранено з кулемета.

За тиждень після того одержала я лис-

тівку з П., куди його перевезено лікувати. Через день я була біля нього.

Нас тільки двоє з близької сім'ї. Матері не пам'ятаю. Є в моїй пам'яті якась сонячна пляма, якої нічим не можна заступити. Це має бути моя мати.

Коло ліжка, до якого був тепер батько прив'язаний, рішила я відтепер не одступати від нього.

Рани не були небезпечні. Батько має кам'яне здоров'я — він увесь з одного цупкого обрубка, якого не зачіпають глибоко ніякі стріли. На четвертому тижні я виводила його в парк при лікарні, а на шостому ми вже вернулися до нашого гнізда. Мали ми невеличке сільце, в якому я господарила одна, коли не було вдома батька.

Тепер ми були тут знову вдвох, як колись.

Правда, не зовсім, як колись. Після ран налягав батько на праву ногу. Не багато, трохи, але якось дуже його змінило це налягання. Щось нове долучалося до його істоти, що в свою чергу вчинило цілий переворот у моєму ставленні до нього.

Досі було це ставлення просте, ясне, майже товариське. Стала між нами непомітно мовчазна згода у тому, що ніжність, яку ми мали одне до одного, треба приховувати глибоко — і як іноді вона силою знімалася нам

до очей, ми ховали її під повіки й одходили кожне в свій бік.

Тепер, коли він прощався зо мною на ганку й одходив в алею, в кінці якої ждали його коні, мої груди наливалися вщерть якимось новим, теплим і непереможним почуванням, в якому мені вчувався смак парного молока.

І я стояла серед ганку й тремтіла з боязні, чи пройде він без пригоди всю алею, та чи зручно pomoже йому наймит зійти на високий візок.

Якось наприкінці серпня прийшло батькові призначення комендантом міста Л., у прифронтовій полосі.

Нічого. Мое рішення — бути неодлучно з батьком — мусіло бути збережене. Зійшлись ми на тому, що я прослухаю потрібний курс у столиці і приїду в Л. санітаркою.

До нового діла придивилась я ще в П., коли батько лікувався. На третьому тижні я склала іспит і з початком осені стала в Л.

Є там при північному в'їзді до міста старовинний князівський замок, покинутий під час війни новими власниками. Стоїть він на високій горі, і, як дивитись на нього знизу, його зубата, червона покрівля вгризається ламаними шпильями в небо. Гора, від сходу скелеста й гола, збігає на захід темною во-

лохатою стопою до глибокої річки, що з піною на губах облизує її кістляві пальці.

Замок збережений добре. Одне його крило оновлене недавно і в йому проживав тепер мій батько. За час нашої короткої розлуки він дістав чин полковника і був нагороджений хрестом. Проте, налягав, як раніше, на ногу, і в моєму новому до нього ставленні не змінилось нічого.

Працювати мені прийшлося у пересильній лікарні, що містилась у колишній садівничій школі, недалеко від замку. Роботи було небагато. На л-ському фронті було в той час спокійно і лікарня стояла майже порожня. Я забігала туди на хвилину в дощ, а більше перебувала у замку.

Стрічалась я тут з батьковим адьютантом, молодим, білоголовим поручиком, і якимось ми з ним заприятелювали.

Нічого. Я не жаліла того. Був чуйний в поведженні і мав м'який, шовковий голос, що його я слухала всім тілом. Сходили ми з ним усю непроглядну гущавину, що поросла замкову гору й була в давнину князівським парком. Оглянули весь замок од півниць до великого, темного горища, що лежало на мурах химерно погнутою черепахою.

Горище було встелене м'яким сірим пи-

лом, і ми бродили в ньому по кістки, тримаючись за руки.

Були тут десятки таємних, чорних куточків, закиданих старим лахміттям, до якого я доторкалась із дивним зворушенням.

Під час одної такої мандрівки спинив мене поручик і спитав з очевидним ваганням:

— Чи пані не з боязких? Є тут щось — дрібниця, але побачити варто.

— О, ні — кажу — я завзятий мисливець, звикла. В чому річ?

— Бачите, пані, тут не в самій боязні справа... Але, нічого — там уже буде видно. Прошу за мною.

Він став на коліна і, тримаючись руками за стелю, поліз рачки до краю горища. Я пішла за ним. Наші долоні поринали в пилюзі, піднімаючи з неї димні порхавки, які було чути тертим порохном.

Коли ми залізли в самий куток, де покрівля лягала на сволюки, поручик показав мені невелику, квадратну діру у стелі, яка приходилась вже поза надвірньою стіною замку. Крізь неї виднілося внизу мале подвір'я.

Поручик одсунувся вбік і сказав тихо:
— Хай пані розглянуть це подвір'я.

Я прилягла очима до дірки й побачила його все під собою.

Було наче понурий колодязь, прорубаний

у стінах замку — прямокутне, вимощене кам'яними плитами, між якими росли високі, бліді стебла трави.

В долішній частині одної стіни чорніли глибоко ворота, поцвяховані залізними листівками. Були замкнуті наглухо, як і вузька хвіртка в стіні ліворуч. Здавались непотрібними в цьому пустому колодязі, в якому стояла така мовчанка, що можна було її черпати долонями.

Повернувши голову до поручика, сказала я стисненим голосом:

— Тягне відтіля холодним смутком.

— Так, — відповів мені в тон. — Чи звернули пані увагу на нашу стіну?

Я прилягла знову до діри, стіна була, як і інші: сіра, зі слідами щілин між поодинокими каменями. Тільки знизу, саме під моїми очима, була оббита довгими делінами, за якими жовтів у долоню грубий шар піску.

— Ви про пісок? — спитала я, не одриваючи лиця од діри.

— Так.

— Навіщо це?

Поручик висунувся з кутка, підвівся на коліна й, отрясаючи з долонь порох, сказав сухо:

— Тут ми розстрілюємо більшовицьких агентів.

Я лежала якийсь час мовчки на виломі, потім спитала:

— Як це робите?

Він нахилився знову, і я одвела голову, щоб дати йому місце. Він пояснив:

— Туди, через чорну браму його вводять. Браму замикають із середини.

Жовніри стають коло брами. Його становлять під стінкою з піску.

Потім жовніри одходять. Входять два санітари з ношами й несуть його туди, через хвіртку.

Я мовчала знову.

— Багато їх проходить сюди?

— О, так, пані, подвір'я не дармує.

— Стільки знаходять там продажних душ?

Закивав головою:

— Продажних? Ні. Це здебільша партійці, яких посилають у тил на роботу. Приходять сюди, вмирають. Називають це партійною роботою.

Я помовчала.

— Останній... давно тут був?

— Днів два - три до приїзду пані. Єврейчик, паршивенький такий... Нічого, вмер спокійно.

— А кров?..

— Кров змивають. Он ліворуч жолобок

під стіною. Туди спливає, в терновик, за хвірткою.

Десь над нами тріснула покрівля, і я здригнулась. Проте, підвелася і сказала спокійно:
— Добре.

В глибині темного горища привиділась мені смерекова алея з кульгавою спиною батька, і я сказала: „добре“.

Проте, десь у моєму нутрі одімкнулось око небезпечного чекання.

III

Ліда спинилась на хвилину, зняла троянду з триніжка й оглянула її проти світла.

— Вже трохи в'яне. А я хотіла б зберегти її якнайдовше.

— Ніхто не знає, як зберігають квіти?

Логвин чув, що вкидають одробину солі в воду, на що Іва здвигнула живо плечима:

— Може, цукру, Логвине? В запаху кожної квітки є щось солодке; нема запаху солоного.

Кох присунувся ближче із своїм стільчиком і сказав:

— Думаєш, Іво, запах квітки мусить бути подібний до її корму? Коли йде про твої очі, ти повинна б жити одним божеським нектаром.

Ліда усміхнулася. Вона згадала, як це вони робили з квітами вдома: змінляли часто воду й обтирали прив'ялі кінці стебел. Квіти зберігалися таким способом день - два, потім усе таки в'янули.

Вона зробила все це з трояндою і повернулася на своє місце.

Ми пересіли ближче до неї, і тоді вона повела далі своє оповідання.

— Найкраще збігали нам з поручиком хвилини на прогулянках човном, вниз по річці. Верст за три од замку бігла вона живою течією, і ми складали наші весла й пускали по бистриці.

Ми сідали обое обличчям за водою й блукали очима по полях, що загортали нас у свої широкі крила.

Вдалині височив перед нами сосновий бір, що ліг нам через дорогу, як велетенська зелена гусінь, розтята річкою на дві половини.

За ними була мета наших прогулянок — дрімаючі в сонці багна, що тягнулись уздовж річки далеко на північ, до поліських трясовин.

Багна! Вони мають своє обличчя, як степ, як ліс, як гори. Свое псвітря, свое сонце, свое небо.

Ще серед бору охоплював нас їх призем-

ний віддих, що проходив гортанкою, як ковтки теплої ситі.

Лежать оце за лісом, у котловині, як розм'яклий од перепою велетень - старигань, що рехкає крізь сон, оддаючи на волохате тіло нагріте в череві вино.

Річка поділяється в них на десятки рукавців, що переплітаються химерними лабіринтами, обливаючи дрібні, тряскі острівці, вкриті високим у верхівця очеретом.

Ми вибирали один з рукавців і, пускаючи в нього човен, поринали з головами в комишах. Вода тут тиха й чорна, як пливка смола, човен сковзав по ній, не залишаючи сліду.

Рукавці річки вузьенькі, як протоптані в осоці тінисті стежки. Їх береги сходились іноді так близько, що краї човна торкали їх мимохідь, стрясаючи м'яку дряговину.

Тоді з нутра комишів злітали вгору хмари комашні, яка грала проти сонця всіма барвами веселки.

Були тут метелики в долоню завбільшки з шовковими, чорними крилами, обризганими кров'ю.

Були ще інші, сріблястоголубі — такі дрібні, що виглядали з осоки, як очі русалок.

Уся ця метушня спадала назад у гущавину, як лиш наш човен пролинав, і тільки

на метілках очерету гойдалися легкі коники, що на їх прозорих крильцях заламлювалось сонячне світло.

Іноді стрічались нам по дорозі тихі озерця, заховані в вінках очерету. Звала я їх очима багон. Були мов очі. Мали довгі, стрілисті вії, в яких кожний волосок кінчався маленькою, шовковою китицею. Зіниці їх були зелені, встелені блискучими листками, на яких спали великі білі квіти з золотими сердечками. В середині чорніли чоловічки. Не одзеркалювались у них ні небо, ні квіти, ні китички вії. Ніщо не зраджувало їх водяного нутра. Були чорні.

Коли при першій нашій зустрічі я торкнула одне з них кінцем весла, в його нутрі щось блиснуло, як лезо ножа, а зелені листки зійшлись до середини, закриваючи чорний кружок.

— Це вікна, — сказав поручик, одсуваючи моє весло. — Просто під ними лежать лійки безодень. Їх оминають водяні птахи, а з людей хіба чужинець наїде коли своїм човном.

Ми теж їх оминали, ті круглі очі багон, що під ними висіли лійки безодень. Лежала на них якась гнітюча тиша, яку я чула ще плечима, доки наш човен не поринав у найближчих комишах.

Треба згадати, що наші прогулянки

в багна не були платонічні. В мене на колінах лежав постійно набитий двоячок, яким я стягала з повітря кожну необачну качку, що злітала над нами.

Не пропадала ні одна. Мій Джек виносив кожну з таких трясовин, що вгиналися під ногами водяних курочок.

Поручик, який був запальним збирачем комашні, мав тут теж своє багате жниво.

І коли в моїх ногах рябів букетик зів'ялих качачих головок, а пальці поручика блищали од пилу з крил мотилів, ми виринали з нагрітої гущі і з червоними од сонця лицами вертались додому...

— Будь терпеливий, Кох.

На тих багнах спинилась я так довго, бо з них саме пішло те, що незадовго розлучило мене з батьком, а сьогодні — там, у суді, кинуло мене на долівку.

Мусило бути сильне для цього — там і тут.

Сталося це тижнів за два після мого приїзду в Л. На дворі стояло гаряче передобіддя, що більш нагадувало глибоке літо, ніж початок осені.

Коли ми пропливали з поручиком сосновий бір, повітря в ньому було так перепене живицею, що при віддиху вкривала вона все піднебіння масною, теплою плівкою.

А багна розіп'яли над собою своє небо,

зіткане з голубої імлі й шматочків сонячного проміння. Сповнювали його тягучою музикою, наче в них кожна очеретина була тонкою дудкою в устах оп'янілого коханця.

А як знялася над нашим човном перша дика качка, то скісний її літ був, як знята в небо скляна флейта, на якій хтось вистукував тужливу трель.

Проте, я прицілилась, і розбита флейта впала в комиші.

Тоді — наче в відповідь мені — стукнуло десь у глибині багон один по одному п'ять пострілів.

Джек, який уже зібрався був до скоку, підняв на мене питаючі очі, а я глянула на поручика.

— Постріли наші, з наших рушниць, — сказав він прислухаючись.

За хвилию сипнувся знову глухий, нерівний стукіт.

— Якась зустріч нашого патруля: шпиги або партизани.

Я стримала в собі легке тремтіння і сказала:

— Це не дуже далеко. Поїдьмо туди, пане поручику.

Подивився на мене вагаючись.

— Для мене, — сказала я, — це цікава пригода, а для вас трохи не обов'язок.

Згодився після того. Вийняв спід сидін-

ня два карабіни, які були з нами про всякий випадок, і подав мені один, ставлячи другий біля себе. Взявся мовчки за весло і спрямував човен на головний рукав.

Щоб признатися зразу: мені не прийшлося цим разом спробувати карабін. Зате я зробила вжиток з іншої, менш благородної зброї — вперше їй, мабуть, востаннє.

Не проїхали ми й версти, як унизу русла замаячів перед нами човен. Ішов нам назустріч.

— Наш, — сказав поручик, піднімаючи весло. Не було чого спішити, човен сам ішов за водою.

Були справді наші. Попереду стояв фельдфебель з викинутою рушницею. За ним два веслярі. На кормі четвертий.

— Малий човен, — зауважив поручик, — не за інструкцією йде. Головне русло призначене для великого, два малі патрулюють боками. Випадок, видно.

Жовніри помітили нас, завеслували живіше і ми наблизилися на голос. Фельдфебель салютував здалека.

— Шпиг!

Було це як постріл, від якого я здригнулась несподівано.

— Чого ти, нюня, — сказала я собі і за-тисла зуби.

— Шпига зловили, пане поручику, на

великому човні йде, під сержантом. Спішу доповідати.

Ударили ще веслами, човни зіткнулись. Фельдфебель здав звіт:

— Вниз річки, до кінця нашого району йшли ми спокійно. Нічого. Вернулись. До березняка, що на п'ятій версті врізується в багна, теж спокійно. Проти березняка — з очерету сержант:

— Пане фельдфебель, човник!

— Який човник?

— При березі, коло берізок, човник.

— Нічого, човникові вільно бути.

— Вільно, — кажу, — йому бути, а нам вільно дивитись. Пересів я в нього, пробрались через очерет, залягли за острівцем. Човник, як на долоні, легкий, рибальський.

— Коли є човник, — кажу, — буде пловець.

Пролежали ми на сонці цілу годину. Тоді — з березняка двоє: один — худячок, босоніж, драна сорочка, штани підкочені. Рибалка. Другий — кашкет, хакі, чоботи до колін. Плечистий — силу чути. Поговорили, потиснули руки. Худячок у березняк, хакі — в човник. Пропустили ми його коло себе, потім — слідом за ним. На річці натиснули: — Стій братику!

Нічого. Оглянувся спокійно, як у себе на вулиці, ударив веслом — і в очерет.

— Стій! — кричу я. Не стає. Тоді ми: брраз! — понад голову. Нічого. Я до хлопців:

— Ближче, по очерету, пали!

Зойкнула вода. А він, на прогулянці, рівенько веслом: блис - блис. Коли не вб'ємо, втече. А приказ: живим брати. Тоді я приклякнув, змірив у праве плече, поклав на язичок палець... Коли тут, назустріч — сержант з правого крила.

— Попавсь!

Глянув перед себе, глянув за себе, спинився. А збоку — вікно. Розтяв очерет, туди! Втопиться? Ні! Поклав весло в човен, вийняв з грудної кишені чорний портфель і в глибінь. Пропав. Важкий мусив бути.

— Нічого, — кажу, — братику, аби язика не втопив. Язик найкращий документ.

А він усміхається. Поклав долоні на коліна, дивиться на нас, усміхається. Жде. Підїхали ми. Стукнулись човни. Я до нього:

— Руки вверх! — і рушницю до грудей. Кінцем дула до грудей, пане поручику.

А він лівою рукою за рушницю, правою за перед нашого човна і вгору.

Скупав би на смерть, коли б не сержантова кольба.

Тут ми побавилися з ним.

Вісім нас. Довкола трясовина, під ногами безодня, а він — ведмідь. Нічого. Скру-

тили. Вивезли на русло, кинули в великий човен:

— Їдь, — кажу, — де тобі смерть писана.

А він — на дні — усміхається.

Фельдфебель підняв брови і глянув на нас вижидаюче.

— Нічого, це не довго, — зауважив поручик.

— Те саме я казав, пане поручик. — Смійся, — кажу, — братику, бо незадовго плакатимеш.

Він затінив очі рукою і розглядав низ річки.

— Пливуть, — сказав з полегкістю.

Пливли, — це я вже бачила раніше. Великий човен ішов важко проти води, ведений двома веслами. Я впилася в нього очима.

Буває іноді так: у повітрі тихо, а на плесі води — рябина.

Складка при складці — дрібна, нерухома, блискуча.

Рябіло так у мене тоді всередині. Я сплела на колінах пальці і ждала.

Поручик думав вернутися на безодню шукати портфеля. Мені випало плисти додому самій — при великому човні.

— Добре, — сказала я.

Щось у мене майнуло при цьому крізь думку, неясне, але вперте, і я додала:

— Проте, це слушно: язик найкращий документ.

— Є деякий клопіт з його одчитуванням, — сказав поручик, усміхаючись тихо. Він пересів до фельдфебеля, забираючи з собою Джека. Потім ми ждали.

Човен підійшов і осів грузко перед нами. Був важкий. Вода сягала до половини бортів. Сколихнувся й наче зітхнув.

Спереду сидів молодий сержант із блідим, похмурим обличчям. В його руках чорнів наган, звернений дулом углиб.

Далі два рядові з рушницями на колінах. За ними веслярі.

При кермі — малий жовнірик із дерев'яним обличчям.

Залягла між нами напружена мовчанка.

Я обвела всіх повільним поглядом і підняла очі на поручика.

Стояв прямо, спираючись карабіном на край човна. Змінився невпізнавано.

Нижня його щелепа ходила дрібно вперед і назад, а під вилицями бігали грудки стиснутих м'язів. Застиглі очі були вп'ялені в глибину великого човна.

Я збігла додолу по їх нерухомих проміннях і побачила внизу обличчя шпиґа.

Було велике, тверде, засмалене, наче вирізане з бронзи.

Лежало на дні човна—ціле в сонці, без тіні.

Було в ньому повно сонячних блисків, що збігали гнутими рисками по виступах кісток.

І було ще щось, що я спершу прийняла за сонячні блиски — через те, що з них складалося. Був усміх.

Дві срібні риски під очима й золота дужка губ, кутками вверх.

Я звела очі на сержанта й сковзнула ними по слизькому дулу нагана. Було націлене просто між брови, на перенісся.

Я стулила вії, простягла долоню й почесала нею об сухий край човна. Потім опустила її на дно й налапала ручку собачої нагайки. Встала на ноги, вирівнялась. Підняла вгору всю руку і з силою втяла через обличчя.

— Га-згас!!!

Губи шпига зламалися вниз, а з чола між брови — оклик!

Я сіла й повела довкола очима.

Бачила я все крізь імлу і даремно шукала в ній лица поручика.

Замість цього виринув передо мною різко й виразно маленький жовнірик при кермі. Його кругле обличчя було напружено витягнуте на тонкій шийці й дивилось поміж голови веслярів у глибину човна.

А губи, як у шпига: зломані вниз і між бровами — оклик.

Я здвигнула плечима і спитала:

— Чого ти?

Тоді жовнірик підскочив, одкинувся до керма й крутнувся до мене. Його очі затацювали срібними копієчками по моему обличчі. Брови раптом побігли на середину чола й потягли за собою кутки губ.

— Чого ти? — повторила я злісно.

— Таки сміється, прошу паночки, — сказав дзвінко жовнірик з дерев'яним обличчям.

В мені щось зойкнуло. Я протягнула руки до великого човна й, учепившись пальцями в борт, шарпнула його до себе.

Обличчя шпиґа було все на сонці, як раніше.

І зсередини — усміх.

Через праву щоку лежав синьою п'явкою слід нагайки. А зсередини — усміх.

Тоді я нагнулась до нього так низько, що чула, як його віддих шелестів у ніздрях.

Тремтіла я, як зігнута вдвоє бурею тополя.

Зуби мої затислись до болю. Рвала б я ними той усміх по кривавому шматочку й випльовувала в річку.

Але я тільки назвала його псом і з силою пхнула од себе човен.

— Вперед!

Весла ударили разом, і човен пішов уверх по річці.

Я не поплила додому. Їхаха зразу проти

води за ним, потім одстала й повернула в багна.

Була в мені ціла буря, і через те я впала, як буря на багна. Збивала за собою стовпи комашні, що пропадали вихорами в гарячій синяві. Підривала стаї качок, що підставляли свої груди просто на постріл.

Одну з них стягнула я праворуч у м'яку трясовину. Другу ліворуч — у глухий кінець рукавця, недоступний Джекові.

Третя черкнула довкола мене подвійну спіраль і впала просто в човен. Вдарила ще раз крилами на дні й підсунулась до самих моїх ніг. Витягнула шийку, застукотіла дзьобиком і сипнула перед мене капельками крові, як намистом.

Наче просили водяні птахи, щоб не вбивати їх даремно. Тоді я одложила двоячок й, узявши в руки весло, поснувалась по багнах, як причинна.

IV

Сонце вже хилилося до заходу, коли я повернулася додому. Широке замкове подвір'я лежало в густій тіні, що падала на нього з темних будівель. З червоних покрівель сипався вниз золотий пил раннього присмерку.

З високих сіней замку вибіг проти мене денщик.

— Прошу панночки, пан полковник непокояться. Ждуть нагорі з обідом.

— Добре, — сказала я, — вже йду.

Але, коли він кинувся на сходи, щоб сповістити батька про моє повернення, я затримала його і спитала:

— Тут привезли недавно шпиґа, не чув ти?

— Так, прошу панночки. Його тількищо провели в адьютантську.

Я вагалась одну хвилину, стоячи вже одною ногою на першій сходинці. Потім сказала:

— Повідоми пана полковника, що я зараз прийду.

Сама ж повернула в бік адьютантської.

Це було вперше, що я в своїх думках поставила щось понад батьків неспокій. Мусило бути сильне, сильніше за все моє дотеперішнє життя. Було таке справді, — це я одчула на собі за два найближчі, рокові дні мого життя.

Адьютантська містилась у партері, в кінці коридорчика, наліво од входу. Було тут уже майже поночі. Я намацала у пільмі двері й увійшла до середини.

Спершу мене осліпило рідке, червоне світло, яким була налита вся кімната. Вона

виходила на захід високим, гостроверхим, за-
гратованим вікном, за яким саме тепер сідало
сонце.

А коли мої очі звикли до світла і я звер-
нула їх у глибину, то побачила просто перед
собою шпиґа.

Кімната була переділена низьким бар'є-
ром на дві половини і він стояв сам по той
бік бар'єру.

Постать його темніла різко на ясному
фоні вікна, обнята рамою готичних стінок.
Од неї падала тінь через цілу кімнату, за-
гортаючи мене всю, од стіп до голови.

Я минула поручика, що підвівся мені
назустріч, і підійшла до перегородки.

Мала я тут хвилину дивної ілюзії.

Освітлене знадвору вікно виступило впе-
ред і, обнявши голову шпиґа, виплело її в за-
лізні пруди ґрат.

Тоді та голова хитнулась, піднялась і роз-
рослась на моїх очах до велетенських роз-
мірів.

Вона розгорнулась передо мною, як вул-
канічна долина, спалена згори сонцем і вог-
нем зсередини. Стояв на ній важкий при-
смерк, що не пропускав ззовні ні одного
променя.

І тільки зсередини, крізь щілини проваль
просочувалось рівне, спокійне світло й сте-
лилось пологим серпанком по землі.

Я ворухнула плечима й стріпнула нетерпляче повіками. Тоді вікно одскочило, а голова одірвалась од ґрат і стала внизу за бар'єром.

Змаліла. Проте, була велика, темна. І в лиці серпанком — усміх.

Я повернулася до ад'ютанта.

— Чи знайшли портфель?

— Ні, прошу пані.

— Добре! — сказала я коротко. Прозвучало це в мене, як програма на найближчий час.

— А він? — кивнула я в бік шпиґа.

— Як пані бачать. Мовчить, мов німий.

Я підійшла щільно до ад'ютанта:

— Я думаю, він у вас заговорить.

— Сподіваюся, — сказав поручик, усміхаючись.

Але я зловила в його голосі нотку непевності, й у мене піднялась хвиля згрідливої злості. Я одступила од нього і, пробігаючи очима всю його постать, сказала колодно:

— Це так — не по-жовнірськи: „сподіваюся“. Тут діяти треба!

Поручик спалахнув увесь, а я грюкнула дверима й пірнула в п'ятьму коридора.

На сходах я зустріла батька, який ішов уже назустріч мені. Під насупленими бровами ховав він свій неспокій.

— Що таке сталося, дочко?

Тут я вперше скривила перед ним душею. Вийшло в мене це так просто, що я аж здригнулась од того. Я сказала:

— Поблукала трохи по багнах — і тільки. Нічого, бачиш — вернулася ціла й здорова.

Батько взяв мене під руку, і ми пішли в кімнати.

— Ти кинула б ті багна, Лідо. Нічого доброго вони нам не приносять.

— Знаю, — сказала я, роздягаючись, — ти про шпига? Маєш із ним клопіт, батьку?

— Очевидно, краще б без цього.

— Що там: розстріляєш і тільки.

— Так. Бавитись нам з ним ніколи.

Ми пройшли в їдальню. Сідаючи до стола, я спитала:

— Ти бачив його, батьку?

— Не ходив ще. Адьютант тільки був з доповіддю.

— Ти подивився б. Мені здається, це — шишка.

Я зігнулась за чимсь і сказала перериваним голосом:

— Із ним варто б побавитись.

Батько помовчав хвилину, потім сказав коротко:

— Там зроблять, що треба.

Наливаючи йому тарілку, спитала я через стіл:

— Ти думаєш про ад'ютанта? Я була там хвилину тому. Боюся, що поручик недооцінює ситуації. І взагалі маю враження, — в нього занадто м'яка рука.

Я зиркнула на батька й кинула мимоходом:

— Тут би — Ларкіна...

Так я підходила до виконання програми. Ішла просто, не оглядаючись.

Ларкіна я не терпіла фізично.

Був це російський білогвардієць на нашій службі. Крутилось їх тоді в нас густо. Мав щось жіноче в своєму вигляді. Дивно ніжне, рум'яне обличчя з жіночим овалом. Тонкий, рівний ніс із рухливими ніздрями. Червоні, пухкі губи. І тільки великі, чорні очі горіли неспокійно під крильцями брів.

І з того, як легко пройшло це ім'я через мої уста, пізнала я, яку завела оце гру й як твердо стою на вибраній дорозі.

Батько насупився над столом і мовчки їв. Потім кинув крізь зуби:

— Роблю це в крайньому випадку. Краще без цього.

Він подумав над чимсь хвилину, потім устав і пройшов до телефону. Викликав ад'ютанта і попросив звіту. Од часу до часу давав короткі замітки, з яких я старалася не пропустити ні одного слова.

Коли скінчив і повісив трубку, я зітхнула

й дала волю довго стримуваному тремтінню. Справа стояла добре.

По обіді мене викликано в лікарню. Тут я довідалась про речі, які мені ставали впоперек дороги.

О, так, те, що вчора було моїм дорогим обов'язком, тепер мені перешкоджало.

На завтрашній ранок мала прибути партія ранених, для яких треба було приготувати лікарню. Знайшлося в мене багато роботи.

Проте, через годину я зійшла до телефону і подзвонила в ад'ютантську. Одізвався поручик. Я сказала, як могла, лагідно:

— Пане поручику, я була з вами трохи нечемна. Прошу пробачення.

Вагався якусь мить, потім одповів своїм звичайним, м'яким голосом:

— Нічого, прошу пані. Це було для мене поштовхом у роботі.

— Працюєте?

— Так, пані.

— І як же йдуть справи?

Стояла хвилину мовчанка, в якій мені почулось хитке здвигнення плечей.

— Трудно, прошу пані. Не хочу робити пані марних надій — справи йдуть важко. Правду кажучи, ніщо майже не змінилось од часу виходу пані.

Я скипіла й підняла голову.

— О, так, пане поручику, — сказала я, — це не метелики ловити, — і повісила трубку.

Рівно через годину подзвонила вдруге і спитала коротко:

— Як справа?

— Трудно.

Я обірвала й викликала батька. Перевела дух і стримала голос, щоб здушити в ньому тверді нотки. Батько спитав:

— Хто говорить?

— Це я, батьку. Хотіла тобі сказати, щоб не ждав з вечерею. В нас багато роботи, і я вернуся пізно.

— Добре, дочко, — сказав, — я вишлю по тебе коні.

Я помовчала.

— Чи є в тебе які вістки з фронту? — спитала за хвилину, — нас сповістили, що прибудуть ранені.

— Так, живішає. Будемо мати роботу.

Я нагнулась над трубкою.

— Як ти думаєш? Чи не слід було б через те приспішити з тим — шпигом?

— Не турбуйся, дочко. Поручик не відходить від нього.

— Ох, поручик. Я тількищо дзвонила туди. Скажу правду: не на його це зуби горіх.

Батько ворухнувся неспокійно при трубці:

— Чи не зайвий це клопіт для тебе,

дочко? Не хотів би я, щоб ти собі брала до серця цю справу.

Я усміхнулася:

— Це звичка, батьку. Твій клопіт завжди був моїм клопотом. Цього не зміниш. Крім того, цей шпиг — трохи й мій здобуток. Ти вже дозволь, батечку.

— Будь спокійна, Лідо!

— Добре вже, кінчаю, — сказала я лагідно. — Але ти все таки не забудь — Ларкіна. Супроти руху на фронті...

Батько обірвав:

— Побачу.

Я повісила трубку й зітхнула.

Пізнім вечером заїхала по мене бричка. Вулиці були майже порожні. Зрідка попадались молоді пари, для яких усяка година буде ранком.

Високо в небі плив місяць. Сірі стіни замку на горі витягнулись якось в його голу-бому сяйві, зробились легкі й майже прозорі. Порізані гострими тінями, знімались вони з стрімкого чола гори, наче кришталевий її сон, навіяний м'яким хлюпотом річки.

Люблю природу. Бувають хвилини, коли мені здається, що дотикаюсь до неї голим серцем. Говорить десь Тагор про велику радість цього безпосереднього дотику.

Бо все це: місяць і замок, і пізні пари

на місячних вулицях — було тільки декорацією, на тлі якої сповняла своє призначення зачаена до скоку дійсність:

Шпиг і я.

На замковому подвір'ї вийшов мені назустріч з темних сіней конвой з п'яти жовнів.

Між ними йшов шпиг.

Голову мав одкриту, лице притрушене місяцем. Йшов по східцях між конвоем помалу і просто, наче це він вів жовнів.

Я перепинила сержанта, що йшов за конвоем.

— Куди це?

— На третю башту.

Зойкнуло в мені щось:

— Ларкин, Ларкин! —

На третій башті було гніздо Ларкина.

Здійснюється!

Я дивилась їм услід з затамованим віддихом.

За мною, на східцях почувлися кроки, і я здригнулась.

Був сам Ларкин.

Сходив помалу, хитаючи станом, як кішка. Поздоровкався зо мною на - ходу, сплячучись.

— Пане капітане!

Підійшов до мене трохи здивований, не приймаючи од дашка руки. Я привіталась із ним, затримуючи його долоню в своїй.

— Маєте, бачу, роботу.

Усміхнувся мовчки, показуючи дрібні, гострі зуби.

Я спинилась на них очима з незрозумілим для мене вдоволенням.

— Мушу вам сказати, — відізввалась я за хвилину, — мушу вам сказати, — батькові дуже важливо, щоб він заговорив. І мені теж...

Потім наблизилась до нього і сказала лице-в-лице:

— Думаю, вам це вдасться.

Ларкин підняв брови і здвигнув непевно плечима.

— Не ручусь, ласкава пані. Чи заговорить, не ручусь.

Зіщулив очі, блискаючи зубами:

— Але що заспіває, що заспіває він у мене, за те віддам голову.

Сміявся тихо, одходячи подвір'ям. Коливав на ходу клубами, наче збирався танцювати.

Я дивилась йому вслід з обридженням і вдоволенням. Був моєю рукою, яку я затискала тісно, щораз тісніше.

Мій сон був цієї ночі подібний до імлі, в якій думки плавали рівно і склалися в правильні висновки.

Мала я їх з пробудженням цілий клубок під серцем, цупкий і незрушаний.

Вранці зійшла я до лікарні, де вже при-

були перші гуртки ранених. Було в моїх руках стільки спокою й певності, що вони усміхалися під моїми долонями і з тоскою повертали за мною голови, коли я від них відходила.

Тоді я нахилилася до них і говорила м'яко:

— Добре вже, добре, — й усміхалася до них тихо.

В кутку операційної висів телефон, але я проходила повз нього спокійно.

Не ховаю од вас: був це спокій інструменту, який невидима рука натягувала безупинно поволі до найвищого тону.

Коло обіду прибули в лікарню нові гуртки ранених, і мені випало обідати поза домом. Проте, я відпросилася на хвилину в лікаря і побігла в замок.

Коли я ввійшла в сіни й повернула на наші сходи, вгорі стукнули двері й почулись кроки вниз.

— Ларкин! — Пройняла мене блискавкою думка.

Був справді Ларкин.

Я сперлась на поруччя і ждала.

Сходив помалу, хмарний і до того блідий, що його обличчя світилось у сутінках сіней.

Очі мав спущені додолу й тільки поламні стрілки брів зраджували мені їх вираз.

Майже зіткнувся зо мною. Відступив і перепрошуючи старався усміхнутись. Проте, я встигла зловити ту нелюдську жорстокість, що горіла в його очах. Вона зачаїлась передо мною під віями, потім майнула в глибину зіниць, як застуканий втікач.

— Що доброго приносите, пане капітане? — спитала я, вітаючись із ним.

— Добре не легко дається, ласкава пані, — сказав майже спокійно.

Я насторожилась:

— Скажіть, невже так трудно?

Взяв мене легко за руку й підвів до стіни. З закругленого муру виглядала тут велика, необтинькована кам'яна брила, на яку падало згори сонячне світло. Постукав по ній пальцем.

— Камінь, ласкава пані, усміхнений камінь.

Висунув наперед нижню щелепу і глитував нею повітря, як черпачком:

— Але я зніму з нього той усміх — зі шкурою!

Пройшов. А я злягла грудьми на камінь і зойкнула.

Тоді оглянувся й підняв до мене бліде обличчя:

— Щось зволите, ласкава пані?

Я простягла до нього обидві руки:

— Ларкин, ой, Ларкин!

Повернувся. Його брови кинулись угору, як крила ластівки, і він пішов до мене. Губи його розхилились, як рана.

— Ні, ні, — прошепотіла я, заслоняючись долонями, — туди, туди, на башту!

Прокричав щось і ринув униз, як божевільний.

Я вже не заходила до батька. До батька — не було чого. Я вернулась у лікарню.

Через годину подзвонила на третю башту. Відповів мені незнайомий голос.

— Пан капітан занятий.

— Попросіть.

— Не вільно, коли пан капітан занятий.

Я обтяла:

— В ту ж хвилину! Просить Танська.

Трубка стукнула.

За хвилину продеркотіло. То був Ларкин.

— Простіть, пане капітане, що перериваю. Працюєте?

— О, так, пані. Руки мої от у такому стані — трубку притримує мені черговий.

Я затремтіла вся, але сказала рівно:

— Очевидно, з успіхом.

— Так, пані, за це я ручився головою.

В мене підігнулися коліна, і я присунула собі крісло.

— Скажіть, — простогнала я майже, — скажіть, — чи перестав... посміхатися?

— Як би це пані сказати? Власне — по-

смішки вже не видно очима. Відчуваю ще тільки пальцями її остатки на лиці. А тут уже справа легка.

Ледве стримуючи цокотіння зубів, я проказала в трубку:

— Я думаю, не про те йде — знищити його зверху. Важливіше, — згасити — всередині. Так я думаю, Ларкін.

Помовчав хвилину:

— Розумію паню. О розумію паню! На жаль, мої знаряддя не сягають так глибоко.

Я сперлась знесилена на стіну й перевела глибоко віддих.

Моя душа була в те пообіддя, як антена, розіпнута високо в повітрі й наставлена на одну тільки хвилю.

Ловила її точно й чуйно і переміняла в грудях на стукіт серця.

Коли сонце низилось до заходу, охопив мене дивний неспокій. Звивався в грудях, як клубок гадюк, і підходив до горла.

При перших сутінках був малий перепочинок у роботі. Я вибігла з лікарні і, пробігши міст, кинулась кущами, по схилу гори, в бік замку.

Була тут вузьенька стежка, по якій я іноді скорочувала дорогу. Коли я була вже на половині гори, в верхньому її кінці замаячила якась невеличка постать. Вона вертілась там

хвилину, потім пішла вниз, мені назустріч. Я спинилась і придивилась.

Це був жовнірик з дерев'яним обличчям. Йшов помалу, хилитаючи руками, як дерев'яна лялька.

Я затримала його і спитала:

— Тут десь бічна стежечка на третю башту, не знаєте?

Жовнірик повернувся мовчки зо мною і провів угору, туди, де кінчилися кущі. Тут він кивнув рукою в бік башти, як маятник, і пішов назад униз.

Стежка входила тут на малі східці, прибудовані до круглого муру, і повертала довкола башти до дверей, що вели з замкового подвір'я. Я пройшла в них, притримуючись руками за стіну.

В дверях наткнулась на ад'ютанта. Поздоровкався ніяково.

— І пані тут?

— Хочу бачити Ларкіна.

— Це буде трудно. Шукаємо його і не знаходимо. Одійшов кудись.

— Невідомо панові, чи він скінчив роботу?

Поручик спитав неприємно тихим голосом:

— Що пані називають кінцем роботи?

Я спалахнула й підняла на нього очі.

Але він витримав спокійно мій погляд і сказав сухо:

— З наказу полковника — кінець буде завтра о п'ятій ранку.

І додав тихіше:

— Приходжу перевести його в друге крило, де матиме останню спокійну ніч.

Я затремтіла й схопила його за руку:

— Ідете туди?

— Так.

— Прошу, візьміть мене з собою.

Здвигнув нерішуче плечима.

— Заборонено?

— Ні.

— Отже, я прошу дуже.

Вагався ще. Потім поступився і попросив рукою до середини.

Перед нами йшов ключник з двома жовнірами.

Сходи обернулись спіраллю раз і другий, і ми вийшли на площадку, освітлену згори електричною лампочкою.

Було там трое високих дверей, оббитих чорною бляхою.

Я перебігла їх очима й подумала:

— Середні.

Ключник одімкнув середні.

Виглянула камера. Була висока, вузька, стрілками склеплена. Згори сіялось матове світло ковпачка. В протилежній стіні маячіло глибоке віконце. Знадвору прилипло до нього криваве око гаслого дня.

На низькому тапчані біля стіни сидів лицем до вікна — він.

Я ввійшла. Підійшла до нього так близько, що видно було мені його стрижене тім'я.

Стала за ним тихо й туго, як полум'я, витягнуте вгору.

Десь високо, в башті, било молотом серце.

Чекаю.

Можна було почути. За мною дихали люди. Довкола щеміло повітря.

Чекаю.

Збоку піднялась рука поручика й лягла йому на плече. Повернувся, як туго затиснута шруба.

— Ой!

Дикий крик ударив мене з грудей і одкинув до муру.

Обличчя!..

— Обличчя, де обличчя?

Не було обличчя.

Було поле, розоране божевільним плугом — вверх, униз, наскіс. Скиба на скибу — глибоко, чорно, дико.

Впала я на коліна й обняла руками голову. Впилася в нього очима, як губами.

Тоді... одчинилась надо мною, як небо, велика блакитна тиша.

Поле. Борозни. В борознах — сонцем — срібні струмочки світла. Усміх.

Пішла я на них, як на сонце. Поклала руки на руки.

Тоді той усміх — ще мені усміхнувся. Була я майже безтілесна.

Не знаю, коли зійшла вниз. Подвір'я. По ньому хтось кульгавив дивно. Батько.

Підійшов, заговорив швидко. — Так, так. — Добре, батечку, добре.

Нахилився надо мною і прокричав:

— Ларкин — забитий — в кущах.

— Добре, батечку, добре.

Я поклала йому руку на шию й осунулась вздовж тіла в солодку яму.

Опритомніла я в своїй спальні, на ліжку. Надо мною схилився батько.

Я встала, спустила ноги на землю й зітхнула.

— Це завтра, о п'ятій ранку?

Батько підняв брови:

— Про що ти, дочко?

— Думаю — розстріл.

Батько сів тяжко на крісло і сказав упівголос:

— Розстріл — о п'ятій.

Тоді я присунулась до нього і взяла за руку:

— Він там такий... такий... Дозволь, батечку, пошлю йому води — вмитися.

Дозволив мовчки.

Я вийшла до сусідньої кімнати. Вибрала

найм'якший рушник із своєї білизни. Наповнила водою високий, білий глек і післала вниз санітаром.

Тоді вернулась у спальню. Сіла на постіль. Повіки мої обважніли, і голова хилилась до подушки.

— Піду спати.

Батько притакнув головою. Я роздяглась, лягла й заплющила очі. Батько торкнувся долонею мого чола.

— Ні, батьку, все добре.

Він поправив мені укривало в ногах, і я зразу заснула.

Прокинулась рівно о четвертій. На вікнах лежав перший світанок.

Одяглась і вийшла навшпиньках із кімнати. Зійшла в парк. Обійшла західну стіну замку й постукала до садівника. Він виглянув через квартиру й закивав привітно білою головою. Одчинив у дверях засув і вийшов.

— Мабуть, квітів, паннусю?

— Квітів.

Усміхнувся м'яко.

— Вродини чиїсь будуть?

— Вродини.

Стежкою, через сухий малинник зійшли до квітника.

Збігав трьома килимами вниз, до старих лип на березі. Висіло над ним павутиння імлі, вогке й пахуче.

— Осінні вони тепер у нас, золоті. Які зволите паннусю?

— Чи можна одну троянду?

Згодився. Можна одну троянду. Кольору?

— Червоного.

— Так. Знайдемо найкращу. Коли одну, то знайдемо найкращу. І червону.

Ми зійшли на доріжки між грядками. По обох боках стояли деревця — тонкі й високостеблі. В їх зелених коронах лежали квіти — великі, барвисті, пізні.

Ми спинились коло одного, внизу, біля лип. Мало одну червону троянду в чашечці листя. Була свіжо розцвіла, з серцем, загорнутим у пелюстки.

— Можна цю?

— Ваша воля, паннусю.

Підняв ножиці до корони.

— Сама зігну.

Стежив неспокійно за моїми руками, а як квітка схилилась у мою долоню, усміхнувся.

— Вмієте ходити коло квітів?

— Вмію. Ми мали вдома такий квітник.

Покивав головою:

— Одійшов у чужі руки?

— Ні.

— Війна, певне, знищила?

— Ні.

Покліпав червоними повіками.

— Вибачте старому цікавість. Що ж сталося з вашим квітником?

Я підняла на нього очі:

— Чому питаєте?

Зніяковів.

— Сказали, паннусю, що мали квітник, а сам я садівник...

Правда. Я сказала „мали“. Вийшло це неспішно. Проте було — правда.

Я попрощалася з садівником і пішла вгору стежкою.

З боку парку був старий, закинутий вхід до замку, з якого вели круті сходи на горище. Було тут ще поночі. Я йшла по сходах і ловила в п'яті стопами стоптані сіддці. Малі віконця подавали мені рожеві пальці й вивели під саму покрівлю.

На горищі вже сіріло. Крізь невидні щілини сльозив сюди світанок. В далекому, темному кутку білів квадратик вилому в стелі.

Я пішла просто на нього. Покрівля спадала косим причілком до стелі. Я схилилась, поповзла й лягла грудьми на сволок. Внизу було подвір'я з чорною брамою.

Я взяла голову в долоні і ждала.

Дві хвилини перед п'ятою почувся знизу глухий тупіт.

Проходипіли засуви, і брама одчинилась. На кам'яні плити лягла блакитна смуга ранку.

Вийшли два жовніри і стали обабіч брами. Другі два поруч з ними.

Тоді — він.

За ним іще два. Фельдфебель, поручик.

Як знімали з нього кайдани, підняв голову й оглянув подвір'я. Побачив проти себе піскову стіну й пішов на неї. Обернувся, вирівнявся. Стояв просто під моїми очима. Його тім'я було б на лінії моїх сліз, якби були сльози.

Не було сліз. На губах я тримала троянду й дихала нею.

Поручик скомандував. Викинулись рушниці.

Тоді я просунула руку крізь вилім і пустила троянду. Стояла така тиша, що я чула шелест падіння.

Понад подвір'я пролетіла з криком ластівка. Він підняв за нею очі.

— Це не ластівка, це я, — сказала я самими губами.

Проте, почув. Підніс до кривлі обличчя і знайшов мене очима. Був тепер близько. І зір мій загострився.

Через те я бачила: усміхався. Троянду мав на устах. Мусив ще бути мій віддих у пелюстках.

Коло брами знявся неспокій. Поручик одділив двох жовнірів і вибіг з ними з подвір'я.

Прозвучало різке: — Готовсь!

Стволи рушниць припали до облич.
— Ой!

Я впала губами на сволок. Вгризла той крик у сухе дерево.

Потім я бігла вниз по сходах. Мигтіли вікна, кричали стіни. Внизу спинило мене дуло пістоля. Лицем-в-лице я переглянулась з адьютантом. Зблід. Одступився й велів пропустити. Пробігла я два подвір'я і впала до чорної брами.

Була така хвилина — був сам. Лежав горілиць, з рукою, кинutoю вверху. Затиснув у ній троянду міцно, побідно. Одно око мав розплющене. Під ним стояла тонка риска! І під другим. А в кутках губ світляні ямки.

Я стала на коліна коло нього і стулила розплющені повіки. Стерла rischi під очима й згасила ямки в кутках губ.

— Буде вже, буде, — шептала я до нього. — Ти ж чуєш, я тут — буде.

Але повіки знову розійшлися. Під очима стали rischi, а в кутках губ світляні ямки.

Мабуть, я усміхнулася знесилена. Схилилась над ним і стирала долонями кров, що сльозила з чола.

Прийшли потім санітари. Взяли його на ноші. Прикрили брезентом. Один відчинив хвіртку. Я пішла за ними.

На схилі, в терновику, чорніла викопана могилка. Тут його поховали. Місце значене — молодий берест у головах.

Як зійшло сонце, я вернулась до хати. Сіла край постелі.

Вчора: велика, блакитна тиша надо мною. Тепер вона зібралась у мене грудкою коло серця. Було добре.

Одчинились двері, увійшов батько. Забігав по мені очима і схопився за голову.

— Лідо, що з тобою?!

Я оглянула себе.

Мої коліна були в крові, як і долоні.

Я усміхнулася слабо:

— Це той — розстріляний усміх.

Опівдні я виїхала з Л.

На цьому Ліда скінчила.

Ми всі сиділи далі нерухомо, наче довкола нас снувалося ще плетиво дивних випадків.

Кох заляк на своєму дзиглику, як складена втрое кістяна фігурка. Одна його брова піднялась на чоло, збираючи над собою лапку теплих зморшок. Логвин схилив свою сажневу спину до колін, тримаючи в долонях чіхрату голову. Кістляві щиколодки його пальців виглядали з волосся, як ніжки павука.

Іва сиділа коло Ліди рівно, з головою, одхиленою на спинку канапи. Кутки її губ

були стягнуті вниз, а підняті до стелі очі блищали з дивною для неї суворістю.

Стояла мовчанка, яку перепинила сама Ліда. Вона обвела нас одним поглядом і сказала своїм звичайним, прозорим голосом:

— Ну, а тепер і справді до речі. Кох, за тобою слово.

Кох вийняв з уст холодну люльку і зауважив м'яко:

— Зміни воду троянді, Лідо.

Ми всі переглянулись між собою, а Ліда сплеснула в долоні:

— Ти — Кох?

— Еге ж, — сказав просто, — Кох же, не камінь.

КУНА

Оповідання про те, що діється на шляху революції.

I

Коли у келійці зовсім темніє, о. Тихонові треба вставати. Та він лежить ще хвилину на своїх нарах і втретє вертаються до нього ті ж самі думки:

— Ніколи наперед не вгадаєш, що й коли може пригодиться. От хоч би й нари. Скільки мерців на них перенесено, розхиталися зовсім, у келійку викинуто. А що було б поладнати: передню ліву ніжку вставити нову, інші як слід прикріпити. Нехай би стояли цілі, годящі, не завадить. Не зчуєшся, пригодиться. От і самому випало лежати, не мерцем — борони боже! — а живим. Прийдеться ввечері вставати, душа завмирає. Нари скриплять, мороз по спині йде.

Здається о. Тихонові, ніби скрип той збі-

гає річкою по стінах дзвіниці, летить униз городами й усьому селу сповіщає: — березівський батюшка, мовляв, в келійці на дзвіниці перебуває, від більшовицької кари ховається.

— Дрібниця наче — поламани нари, а терпіти від цього он як доводиться.

Тамтієї ночі зняв о. Тихон постіль з нар, на долівці послався спати. Долівка міцна, наче тількищо вставлена. Повертайся хоч куди, не скрипить, — одне слово — вигода.

Та спати не дала навісна миша, що бозна звідки взялася в келійці. Високо наче, де б їй тут узятися! І миша це не звичайна — безбоязна, так і видно, що далеко від землі виросла.

Вибігає оце з темного кутка, водить у повітрі гострим носиком і розглядає о. Тихона чорними очками. Новина для неї, дивується.

Але нічого, погризти можна. Все можна погризти.

Мишка підбігає до батюшчиних босих ніг і, рознюхавши тверду, коряву п'яту, доторкається до неї білими гризунцями. Не болить, лоскоче тільки.

Але неприємно.

— Підожди, живий же ще, — зітхає вголос о. Тихон і підсмикує під себе ногу.

Тоді мишка переходить до другої стопи, одним скоком вистрибує на хребет і, роз-

глянувши перед собою дорогу, пускається дрібним бігцем уздовж тіла, до самих грудей.

Груди в о. Тихона волохаті, цілий луг на них волося. Миші подобається. Вона розправляє спинку й береться в цьому лузі за роботу. Розгрібає космики в сторони, розчісує зубками поплутане. Крутиться в волоссі млинцем, звиваючи кубельце. А як кубельце готове, вона сідає в нього на задок і вмиває передніми лапками гостру голівку.

Все це робить вона так спокійно, наче гніздиться на старій, припалій пилот колоді. Від цих спокійних, діловитих рухів мишки сповнюється о. Тихон дивною неміччю. Ледве переводячи зір, стежить він за тим, як мишка моститься на його грудях, і в нього таке почування, наче б вона справді гніздилась на старій, припалій пилот колоді.

І тільки як мишка вискакує на край кубелечка й, зігнувшись дугою, заспокоює тут свою природну потребу, о. Тихон здригається всім тілом і скидає капосницю з грудей. Потім підводиться з долівки й переносить постіль на скрипучі нари.

Згодом нічого, звекає до миші, любляє навіть. Одно одному любляються. Мишка наче розуміє батюшчине горе, розважає, як знає. Оце коли зійде в келійку тихий вечір, і батюшка вслухається в нього з тривоною, мишка сидить у кутку, дожидаючи місяця

і, як тільки спливе крізь віконце його спокійне сяйво й розіллється голубим озерцем по долівці, вона вибігає з кутка на те сяйво й затіває на ньому свої гри.

Спершу лягає серед нього на пупце, витягаючись стрункою, і звивається в'юнцем, мов лоскоче її по спинці місячне світло. Потім повертається догори черевцем і меле лапками, порскає в усі сторони, наче в купелі.

І в'ється так, поки не почує, що нари легко поскрипують і що о. Тихон повертає до неї свою чіхрату голову. Тоді мишка сідає край озерця, складає на пупці лапки й, повертаючи головку проти місяця, довго нюхає його голубе проміння. Шкірить при цьому свої гризунці, наче бозна які пахощі чує.

Тоді розділяються в батюшки на вусах поплутані косми, і поміж них з'являються рідкі, жовті зуби. Батюшка сміється.

Зате й любить о. Тихон псотницю-мишку. З особливою ж приємністю слухає він, як мишка гризе тверде дзвіничне дилювання. Гризе довго, протяжно й щонайголовніше — голосно, так голосно, що, без сумніву, чути те гризіння там, на землі.

О. Тихон підсміхається крадькома й підморгує в бік мишки.

— Бо й правда: коли миші так безпечно гризуть на дзвіниці, то хіба видано, щоб

там перебувала жива людина! Люди казнащо верзуть, коли гомонять, що на березівській дзвіниці ховається батюшка від більшовицької кари.

І за те найбільше любить о. Тихон сіру мишку. В своїх вечірніх молитвах додає він що вечера від себе:

— Дякую тобі, господи, що являєш мені свою милість у цьому дрібному твоєму створінні.

II

Тепер ще місяць не зійшов, і мишка відпочиває десь у темному кутку. В келійці стоїть глибока тиша, і тому о. Тихонові особливо важко піднятися з нар.

Але вставати треба. Під цю пору просковзає матушка до батюшки з харчами та вістями „з того світу“.

Достоту — просковзає. Матушка сухенька, дрібна, крізь мишачу дірку пройшла б. Як тільки смеркнеться надворі, вона крадеться поза клунями, грядками, так що городина ледве-ледве ворухиться.

О. Тихон стоїть тоді на площадці дзвіниці, у вікнині великого дзвону та тільки з того ворухіння пізнає, в якому саме місці матушка, стежить за нею очима, а в самого

душа терпне. Город великий — не зчуєшся, як налізеш на біду. Причайтсья, підгляне — пропали!

О. Тихон зітхає важко й піднімається поволеньки на лікоть. Так само поволеньки подаються під його тягарем нари. Скриплять при тому скрипом тремтучим, протяжним, тоненьким, мовляв: не трудися, батюшко, не встанеш. Он як у тебе стегна тремтять, аж нам лячно. Ляж, батюшко, не трудися.

О. Тихонові здається, що той голос розрізує тонким вістрям вечірню тишу знизу вверх і, розхиливши обидві її половини, виставляє його ворогам.

І о. Тихон уперше пізнає, якою глибокою ненавистю можна запалати до мертвого предмета. Оце він стоїть на долівці біля нар, і блискавкою проймає його мрія про те, як він зійде колись на землю, знесе нари власноруч на дровітню й потовче їх обухом на порох і розвіє по вітру, щоб сліду не лишилось. І ще якась хвилина минає, заки батюшка заспокоюється і, протягнувши перед себе руки, підходить уздовж стіни до малого віконця.

Вдень матушка не велить наближатися до нього, і о. Тихон слухає. Тоді він втискається у протилежний куток келійки й цілими годинами стоїть у ньому з очима, вп'яленими в віконце.

Не бог зна що й видно йому крізь нього: квадратик далеких полів, перетятих гребінчиком тополь, над ним клапоть білого літнього неба. Верхній краєчок полів оперезаний блискучими рейками залізничної колії. Часом пройде по ній важкий бронепоїзд — повагом, без диму, рознюхуючи повітря. Тоді о. Тихон опускається тихо вздовж стіни і, скулившись грудкою, пересиджує так годинами в куточку.

Зате тепер безпечніше. Надворі вже добре смеркається. Вся долина по той бік Тясьминця аж по стрімкі вершки тополь налита присмерками, наче вином темно-золотим. О. Тихон припадає до віконця і впивається в них жадібними очима.

Великий спокій висне звичайно в цю пору в тих присмерках вечірніх. Небо нахилється до землі й спускає до неї свої серпанки золоті, що по них стікає в долину той спокій.

О. Тихонові буває зразу з ним важко. Він з тривоگوю вслухається в нього, і здається йому, наче тут зачалося щось жахливо-жорстоке, щоб тільки приспати майбутню здобич. Але згодом стихається в ньому ця тривога, наче й його торкаються ті небесні серпанки й по них спливають на нього каплі спокою.

І як він сходить потім на площадку під дзвони стрічати матушку, то в його погідно-

му обличчі і в його шепоті чується надія на завтрашній день.

Не те сьогодні. Щось незвичайне твориться в присмерках цього вечора. Якись блиски червоні блукають по цілій долині, займаються й гаснуть, займаються й гаснуть.

Спалахують вгорі, виснуть без руху в повітрі, а потім, тріпнувши собою, кидаються вниз і зникають на березі річки.

Долина від цього здригається й схлипує вся, як від потайних ридань. І що діється це без єдиного звуку, то лежить вона тут, як темне, велике обличчя, зацімиле од жаху, що по ньому од часу до часу пробігають мертві рефлекси.

О. Тихона причаровує це видовище до нестями. Несвідомо подається він вперед і просовує голову в віконце. Втискається в нього плечима, так тягне його щось непереможне. Коли б не вузькість вітрини — просковзнув би всім тілом і поплив би в повітрі туди, на ті блиски.

Його обличчя застигає в безпам'яті й повивається кам'яним зачаруванням. І тільки як спалахне над полями червоне сяйво, пробігає відблиском по ньому коротка, як на мертвому плесі зібрана, судорога.

III

Десь здалека-здалека наче надлітає тихе накликування матушки. Слабою комашкою кружляє довкола голови, брентить біля вух, добивається до слуху.

— Тю-тю-тю-тю-у!

— Годі, матушко!

Голова о. Тихона висне поза віконцем на протягнутій шиї, як голова дивної, летючої птиці. Схлипує зрідка, потрясаючи в повітрі бородою.

— Добре так, годі, матушко!

Але в накликуванні стільки тривоги. Воно з докором тулиться до обличчя батюшки, оплітає руками шию і лагідно втягає до келійки.

— Тю-тю-тю-тю-у!

Ззовні наче приходить батющій думка: коли матушка накликує на грядках біля дзвіниці — знак, що небезпека близько.

Тоді налітає на нього хвиля холоду, й усе тіло починає битися дрібним, частим дрожем.

— Спаси, господи, — шепче він, насилу стримуючи тремтіння, — спаси, господи, і помилуй!

Потім простягає в пільмі руки й намацує дверцята з келійки на дзвіницю. Одхиляє їх, придержуючи на - ходу, щоб не рипіли. Ви-

совує крізь щілину голову й роздивляється всередині дзвіниці.

Там видніше, ніж у келійці. На вікнах під дзвонами догоряють останки дня. Рудими смугами стеляться вони по долівці, дістаючи вершками східної стіни дзвіниці. Уздовж смуг лягли тонкими, довгими стежками тіні мотузків од дзвонів, коливаючись тихо.

Внизу, проти великого дзвону, чути накликування матушки. Воно змовкає іноді — це матушка піднімає голову, вижидавши батюшку в вікні.

О. Тихон зітхає уривчасто, кладе на собі великий хрест і, зігнувшись удвоє, переступає високий поріг.

Од порога до вікна кроків п'ять, не більше. О. Тихон вагається одну хвилину, потім перемагає себе й пускається навскіс площадки. Але вже на другому кроці охоплює його дивний неспокій. По всій спині чує він важкий, холодний дотик порожнього простору. Під його вагою схиляється до самої долівки й поповзом підлазить до найближчої стіни. Тут втискує спину в темний куток і, втягнувши голову в плечі, прислухається.

Добре так. Стіни кутка прилягають щільно до боків, підняті коліна заслоняють груди. Як покласти на них голову й заплющити очі, — зовсім безпечно.

Коли б тільки не матушка. Її накликуван-

ня стає щораз голосніше, вибухає й обривається — матушка непокоїться.

О. Тихон рачки підлазить до вікна й припавши до одвірка, зводиться на ноги. Вікно загороджене до половини бар'єром з різьблених стовпців. О. Тихон спирається на нього й вихиливши голову, шукає внизу очима матушки.

Він більш одгадує, ніж бачить її в присмерках, на першій до краю грядці, між соняшниками. Один з них схилив над нею зелене колесо, заслонив жовтим мереживом листочків, тільки край білого подолу видно. І як матушка стріпує до о. Тихона руками, щоб не вихилявся занадто, то ввижається батьощі, наче сам соняшник знімає до нього рамена й погрожує.

О. Тихон не вихиляється занадто. Йому тільки важко розібрати, що говорить матушка. Тоді вона висовує голову спід соняшника, прикладає долоні чашечкою до губ і намагається говорити голосніше. Але її обличчя все здригається од хвилювання. І тільки шматочки шепоту доходять до о. Тихона.

— Прийшли, — чує він, — спинились на тому кутку... В о. Миколи трус... похваляються взяти... хворого. Савка появився, ходить по селу, приглядається. Біля нас крутиться... А там — глянь!

Матушка показує понад грядки, на пів-

день. О. Тихон вихиляється з вікна й завмирає з обличчям при одвірку. За гаєм, що розкинувся на горбках по той бік залізниці стоїть величезний пожар, півнеба собою закриваючи.

— Скиданівку палять... хутори палять, — шепоче внизу матушка, захлинаючись од тривоги.

Комуна карає.

Вчора тиждень минув, як Скиданівка стала проти комуни. Скиданівчани—народ ситий, багатий, хазяїна менше восьми десятин немає між ними. Лежать отак островом серед малоземельщини, своїм окремим життям живучи. Поміж собою тільки дружбу водять, окремо тримаються. З своїх у них і батюшка, звісний на весь повіт багатир, о. Христич. Він то й підняв своїх на комуну.

За землю почалося. За планом земвідділу одходив клинок скидановецького степу малоземельним ставищанам. Заворушились скиданівчани. Поклали на сході: не дамо. Затялися — не дали. Землемірів з степу прогнали, волосного голову комнезаму на місці притовкли, з водою пустили. Пішло на пан або пропав.

Чують ворохобники — не встоять самі, як не зрушать довколишніх сіл. Знялося в них усе, од малого до старого, озброїлось та хлинуло по всій волості. Роз'їжджає о. Хри-

стич на білому коні, золотий хрест через груди, правдивий хрестоносець. Задзвонили по церквах дзвони, загуло гомінке слово скидановецького батюшки, проти комуни закликаючи.

Пішли перші сутички з комнезамами, потекла кров у Тясьминець. Не прийнялось повстання. Не співчуває народ: недавно гетьмана скинув. Схитнулось де-не-де за ворохобниками що багатше, а там опало, як самітна хвиля, одірвана од води, до корита скотилося.

Зарвалась Скиданівка — нахлинули з повіту відділи, прийшлося відповідати.

Комуна карає.

Горить Скиданівка, з чотирьох кінців підпалена, горять скидановецькі хутори. Палають мовчки, повагом, ніхто не рятує багацького добра. До цурки згорить, вітер попіл рознесе, сліду не лишиться.

Скиданівка від березівського гаю—верст з чотири буде, а як дивитись з дзвіниці, здається — палає самий гай. Розлилося по ньому вогняне озеро, коливається гулко, дихає в небо клубами диму, іскрами сипле.

Блукають по озеру гнучкі язики, пнуться угору, хочуть лизнути неба. Високо. Повзуть по вершках, присідають — і по хвилині науги з гоготом плигають в небо. Лизнули.

Од цього ходять відблиски по сусідніх

полях, спалахують і гаснуть на березівській долині.

Довго стоїть матушка внизу, безпомічно опустивши руки. Ніяк не в силі одірвати о. Тихона од жахливого видовища. Вкінці зовсім виходить спід соняшників, сплескує в долоні й шепоче в розпуці:

— Батюшко, схаменись, батюшко!

О. Тихон безсило опускається здовж одвірка, падає навколішки за бар'єром і втискає обличчя між різьблені стовпці.

— Не виходь, — благає матушка, — не показуйся!

— Прийду опівночі, — кидає на відході і зникає між грядками, в городині.

О. Тихон стежить очима її ходу до рогу клуні. Потім переводить зір до того місця двору, де повинна з'явитися матушка.

Вона й справді з'являється за хвилину — захопила по дорозі посуд Білка, дріботить живо, подавшись уперед.

О. Тихон залишається довго навколішках за бар'єром, жадібно стежить, як матушка клопочеться під ніч біля хати. І тільки як виринає на східному обрії блискучий краєчок місяця, о. Тихон висовує втомлене обличчя споміж стовпців і, ховаючись у тіні, виходить у келійку.

Спить о. Тихон.

Сниться йому, наче лежить він на дні глибокої ями між жовтими, пісковими стінами.

Яма закрита зверху важким, темним віком, з якого звисають проти грудей о. Тихона дві довгі тонкі лічки. Скільки гляне на них батюшка, стільки біжать крізь них два струмочки піску. Кружляють рівними, жовтими батіжками і з м'яким шелестом лягають на грудях. Пісок холодний, важкий, і всюди, де стелються його м'які кружечки, тіло сповнюється олив'яною млістю.

Коли та млість підходить до серця, о. Тихонові стає невимовно важко. Тоді він натужується й одним гнучким пливком виринає зі сну.

Трудно навіть сказати, що він пробудився. Наче тільки щось м'яко підхопило його з дна ями й перенесло нечутно на нари.

І тягар на грудях лишається той самий. Повіки обважніли на обох очах, наче хто поклав на них по сороківцю. О. Тихон насилу їх розплющує, і його зір падає нерухомо на віконце в келійці.

Тоді він зауважує, що під час його сну з віконцем щось пороблено. Всю його середину заслонило щось темне, овальне, і тільки

краєчком проходить у келійку місячне світло. В горішній половині овалу просвердлено дві дірки, крізь які простісінько в зіниці о. Тихона падають два місячні промені.

Є щось незвичайне в тих променях — це зауважує батюшка згодом. Колір їх міниться безустанку, переливаючись із зеленого в фіалковий. І зроблені вони наче з важкої, холодної матерії. О. Тихон чує весь час їх дотик на своїх очах: наче хто просунув крізь дірки дві тонкі штабки ясного, холодного металу й спустив їх нижні кінці батюшці на зіниці.

Чує ще він, як млосна неміч стікає на нього по цих променях і розходить ся по всьому тілу. Через те, мабуть, не дивується їх незвичайності. Лежить в якомусь отупінні, з очима, нерухомо нанизаними на кінці променів.

І тільки згодом, коли десь у глибині неба налітає на місяць хмарка, його думки сколихуються й стають здивовані.

— Місяць погас, хто скаже, що не погас? І ясна щілина довкола овалу. А дірки горять. Два промені, що падають крізь дірки овалу, горять. Навіть блиску в них більше холодно-мінливого, а дірки наче розширились і подалися вперед із темної заслони.

О. Тихон лежить хвилину з завмерлим віддихом, потім говорить упівголос до себе:

— Ну да, це очі.

Річ проста, це очі. О. Тихон говорить це з якимсь вдоволенням і неспокоєм. Повторює ще раз уголос. Опісля починає придивлятися. Робить це знову півсонно, ледве переводячи погляд здовж овалу.

Спершу — темна смуга над очима. Нічого — темна смуга. Потім — краєчком овалу вниз, до краю віконця. Спиняється тут на хвилину. Нічого. Тоді — серединою овалу назад, угору, до очей...

— Нічого?

О. Тихон зводить голову проти вікна і скрикує різко:

— Що таке?

Його верхні повіки підбігають геть під край чола, відкриваючи жовті блискучі жовтки. Потім стріпуються раз і другий, наче хочуть стрясти з очей дивну примару.

— Що таке? — перепитує о. Тихон удруге, але його голос застрягає в гортанці. Губи ворушаться сухо. Тоді повіки батюшки змикаються знеможено, а голова опадає, наче підкошена, на подушку.

— Очевидно, я сплю, — шепче він беззвучно, — дива які! Ну й сон! спаси, господи, і помилуй. Спаси і помилуй!

Його нутро засклеплюється, як перемерзла вода, яку хтось торкнув на поверхні. Так він лежить хвилину-дві, а здається йому, що

минає ціла вічність. Згодом розкривається його нутро на враження зовнішнього світу. Тоді він розрізняє: надворі живішає вітер. Внизу на грядках шелестить городина, наче перешіптується. Всередині дзвіниці озивається стиха дзвін.

О. Тихон ворушить пальцями на грудях і попадає на волосся. Чує під ними тепле тіло. Тоді зітхає схлипуючи і думає вголос:

— Тепер я не сплю. Ось розплющу очі й побачу перед собою порожнє віконце.

Він розплющує очі й бачить на віконці людську голову... Голова — нічого. Дивне те, що це його власна голова. Сперлась підборіддям на нижній край віконця. Нахиляється в келійку й розглядає його зеленими очима. З обох боків чола звисають вузькі, гострі листки.

Ворушаться.

На кожному з них по капельці роси...

— Чув?

Голова надувається й перехиляється в глибину келійки.

— Чудна!

О. Тихон хіхікає в бороду, насилу здавлюючи сміх:

— Як не чути, чув! А ти чула?

Голова надимається вдруге, стобурчить блискучі листочки й коливається в обидва боки.

О. Тихон захлинається здавленим сміхом. Йому приходить весела думка.

— Як не чула, то почувеш.

Він жмурить щільно очі, щоб заховати свою думку перед головою на віконці. Потім непомітно, поволеньки підіймає свою спину з нар. Зводить її без помочі рук, самим згином хребта. Стежить весь час за головою крізь прижмурені вії. І як тільки його голова приходиться напроти неї, він шулиться, шкірить по-собачому верхню губу й, скокнувши вгору, вибухає прямо в вікно голосним собачим гавканням.

— Чув? — чув!!

Ох, як же весело!

Голова на вікні одкидається назад, розгортає крила, й заходиться од дикого реготу.

— Хо-хо-ху-а! Хо-хо-ху-а!

— Хс-хо-хо-хо...

Який регіт!

Вона заточується од нього, ударяє крилами в боки і з божевільним вереском кидається в глибину ночі.

З нею регоче вся келійка, все нутро дзвіниці, регоче все небо, наче в ньому товчеться тисяча голів, що гинуть від сміху.

Та більше всіх сміється веселий батюшка. Він закинув голову на спину, зціпив вишкірені жовті зуби й пищить-пищить, на-

че йому вставлено в горло десяток чортячих пищалок. Його тіло тремтить, як натягнена струна. Його схоплює дика крутіж і кидає разом з келійкою кружком у божевільний танець. По обох боках його голови виростають величезні крила. Вони підхоплюють батюшку з нар і кидають ним об стіни келійки. Одним ударом вибивають двері й мечуть його на дзвіничну площадку. Другим стягають по крутих сходах вниз перед церківцю. Замахуються з усієї сили і жбурляють ним стрімголов на цвинтарну траву.

V

Ввечері йде покритка Василина до матушки з новинами. Через городи, цвинтарем біля церкви, недалеко. За Василюю дріботить її хлоп'я білоголове, черевцем проти місяця блимаючи.

Як повернути біля церкви за ріг, то праворуч дзвіниця, а прямо, по легкому схилу; стежка до приходської хвіртки. А з хвіртки доріжка між двома стінами квасолі-тичківки просто на приходський ганок.

Василина спиняється на розі, дожидаючи хлоп'яти, що забарилось між хрестами. Дитинча в неї славне, дарма, що на межах людських виростало. Оченята карі й саме смаг-

ляве, кругловиде, тільки голівка біленька. Та вона згодом потемніє, Василині відомо, — синок по батькові пішов, удачливий буде.

З свободою прийшов, мати більшовиком дразнить. Більшовик і є, з матір'ю в комнезамі приписаний, землі на нього панської приділено.

І безбоязке, як більшовик. Оце споміж хрестів вибігає, на бігу підстрибує. В пригорщах повно світлячків, один над чолом у волосся вмотався, зіркою сяє.

Підбігає до матері, ручками скидає, груди світлячками обсипає. І регоче при цьому, як луна срібна по могилках іде, в самій церкві одкликається.

Ах, ти мій більшовику!

Василина підхоплює дитя на руки й повертає за ріг. На стежці проти дзвіниці натикається вона на людське тіло. Мало ногою не наступає, скрикує злякано й одскакує вбік.

Тоді бачить — впоперек стежки лежить догори спиною о. Тихон. Руки геть одкинуті, одна нога підгорнута під черево, підрысник на плечі закотився, тікає наче батюшка від чогось.

— Невже вбитий? — жахається Василина. Вона пригортає дитину щільно до грудей і оглядається злякано довкола себе.

Цвинтар порожній. На блискучих травах

коливаються густі тіні, біліє в місяці стежка. Василю охоплює жах.

— Тікати! — налітає на неї думка, — тікати!

Вона ще щільніше тулить сина й одступає кроків на два вверх стежкою. Тоді її хлоп'я пручається на руках, протягає голівку в бік о. Тихона й кличе:

— Мамо, батя!

— Батюшка, сину, батюшка, — шепче Василина, пригортаючи голову хлоп'яти до грудей. Та воно випручується з рук і кличе знову:

— Впав батя! Батю, встань!

Вихиляється через плече матері, простягає руки й кличе з усієї сили:

— Батю, встань!

Його дзвінкий голосок сколихує пустку цвинтаря.

Василина ціпеніє од жаху, через силу притискає до себе дитину й повертається до утечі. В останню хвилину кидає ще очима на простягнуте на землі тіло й тоді їй ввижається, наче голова батюшки легко ворухнулася.

Думка про те, що о. Тихон живий, приковує її на місці. Тепер Василина бачить, голова ворухиться вдруге. Вона спускає дитину додолу й кидається до батюшки. Приклякає біля нього на стежці, бере обома руками за плече й повертає горілиць.

Тіло о. Тихона, важке, як у мертвого, безвладно перекидається на спину. Лице бліде, аж сине, на лобі й носі темні плями од землі. Зуби зціплені судорожно, в них затиснуто клапоть зірваної трави.

Коли Василина нахиляється над батюшкою, цей клапоть хилиться поволеньки й зсувається в куток розтулених синіх губ. Щоки о. Тихона звільняються, він робить один ковток горлянкою й схлипує уривчасто. Потім ворушить в устах язиком і висовує з кутика губ заслинений жмуток трави.

— Батюшко! — окликає його Василина.

Очі о. Тихона розплющуються й зупиняються довго на Василині. Пересуваються од неї і повертаються довкола, наче шукають чогось біля себе. Коли ж їх погляд падає на дзвіницю, вони спиняються й стихають, прислухаючись.

Мовчить дзвіниця, місячним світлом обтікаючи. Мовчки визирає квадратиками вікон її нутро, налите вщерть чорними тінями. Крізь одхилені двері внизу видно білі сходи, тихі такі, наче по них одвіку не ступала людська нога.

О. Тихон міряє очима простір між дзвіницею і собою і знову зупиняє допитливий зір на обличчі Василини. Потім зітхає глибоко й прикриває повіки. Його губи ворую-

шаться, і коли Василина нахиляється до них, вона чує, що батюшка кличе матушку.

І справді — матушка! Василина схоплюється миттю й кидається бігом по стежці вниз. Коло хвіртки затримується на хвилину, щоб перевести дух. Тоді внизу, в кінці доріжки, що збігає до ганку між двома темно-зеленими стінами квасолі, бачить матушку. Вона стоїть на верхніх щаблях драбини, опертої на покрівлю будинку, порається біля курника. Встромила голову в темні дверцята, промовляє до птиці.

На скрип хвіртки висовується з нутра курника і, повернувшись на драбині, розглядає доріжку від цвинтаря.

— Що там, Василю? — скрикує вона стишеним голосом, доглянувши дівчину в тіні тичківки. А як Василина в відповідь тільки руками змахує, вона одним духом збігає з драбини й кидається їй назустріч.

Тверда матушка, дарма, що хворіє на серце. Коли бачить од хвіртки простягнуте в траві тіло о. Тихона, схоплює Василину обіруч за плечі й, присунувши обличчя до обличчя, кидає однісіньке слово:

— Мертвий?

Голос у неї при цьому гострий, наче ворожий. І тільки коли Василина заперечує кивком голови, вона слабне на хвилину й, хитнувшись, спирається на неї всім тілом.

Але зараз же й приходить до пам'яті, стріпується й пускається бігом по стежці.

О. Тихон очунав уже зовсім. Коли матушка нахиляється над ним, він підводиться з землі й сідає. Прислухається хвилин дві, кидає крадькома довкола себе допитливий погляд і підводиться на ноги.

Мовчить при цьому якось дивно, але матушка не звертає на це уваги. Вона навіть рада цьому мовчанню. Хазяйською рукою одгортає сльози, що линуть їй до очей, одсовує набік десятків болючих питань, що просяться на язик, і починає швидко розраховувати:

— Знайдено батюшку біля церкви? Нічого, на те він і батюшка, щоб йому бути біля церкви. Знайдено зомлілого? Теж нічого. Час тепер такий, пропасти людині легко, як мусі, не то зомліти. До чого — батюшка нездужає тепер часто, матушка про це кожному стрічному розказує.

Головне, щоб не пішла зразу звістка по селу. Матушка про це подбає. Ой, подбає, кому й подбати, як не матушці! Василю біля хазяйства задержить, глядітиму, щоб і кроку з двору не ступила. Потім ночувати залишить — веселіше втрюх у хаті. А там — розвидниться, видніше буде, що робити.

— Ой, чи тільки розвидниться!

Матушка зітхає важко, примощуючи

о. Тихона на призьбі біля ганку. Велить Васи́ліні принести з кухні воду й рушник, а потім одсилає на хазяйство. І тільки як Васи́лина одходить, вона приклякає біля батюшки на призьбі й заходиться витирати рушником його обличчя.

На лобі й на хребті носа в батюшки дряпини; трава глибоко позаходила в них, не змивається. Матушка одмочує їх обережно. Сплакує при цьому нишком, одхиляючи голову, щоб сльози не спливали на подряпане.

Це зайве — матушка скоро зауважує. Обличчя о. Тихона нечуле, що можна б, здається, на нього плакати топленим оливом.

Мов дерев'яне, подається воно за кожним дотиком рушника, повертаючи механічно на старе місце. Знерухоміло зовсім в якомусь надслухуванні, тільки верхня губа здригається чудно од часу до часу, odkриваючи зуби.

Тоді матушка припадає до плеча батюшки й шепоче тривожно — благаюче:

— Батюшко, голубе, кинь мовчати. Що це з тобою трапилось та що лучилось? Одзвись, слово промов.

А як батюшка не пробуджується з свого знерухоміння, матушка не витримує довше й кидається йому на коліна, здригаючись од ридань.

Прикуцнувши на ніжках, сидить під ган-

ком ВасиLINE хлоп'я. Глядить на матушку, на батюшку й пригадує:

— Мама вчора теж так плаче. І на друге вчора. Кладе голову на межу, спина підстрибує. На межі борода, як у баті. В бороді стрибунчики. Один мамі на спину і цір-цір-цір.

VI

Слава тобі, господи, заснув!

Матушка кладе на собі хрест і зітхає. Повертається на правий бік, поправляє на голові очіпок і стихає надслухуючи.

Мабуть, близько вже й північ. Крізь щілини віконниць пливе місячне світло й скісними смужками лягає на долівці.

Під хатою шелестять одностайно грядки. Сухо черкають краями листя соняшники, дрібно перешіптується квасоля.

Під самими вікнами пробігає Білко. Спиляється на розі, витріпується.

Матушка все це розпізнає. Потім зітхає глибоко й западається зразу в сон...

Хазяйський сон у матушки. Спить наче, а увага таємним способом повисає на всьому, що турбує її в той час. Ось чує вона крізь сон слабенький оклик. Крізь сон же стримує віддих, прислухаючись, а як оклик повторюється, прокидається зразу.

Лежить ще хвилину надслухуючи, потім повертає голову в глибину ліжка й питає:

— Це ти, батюшко?

О. Тихон не відповідає. Звинувся грудкою під боком матушки, притулився щільно, не дихає. Коли ж матушка кладе на нього простягнуту долоню, він здригається раптом увесь, присовується ще й прошіптує ледве помітно:

— Чуєш?

Матушка стихає й надслухує.

Короткими, нерівними подувами ходить біля хати вітер. Впаде хвилею на грядки, сколотить городину і зляже. Зніметься знов, зашелестить і зляже. Наче хто пробирається грядками. Іде різко, стане, прислухається. Знов іде, стане, прислухається.

Але це вітер — матушка зразу пізнає. Це тільки низом б'ються об землю його розірвані шматки, тоді як горою пливе він рівною, одностайною течією.

Чути: шумлять потоком над дорогою ясені, гудуть на кладовищі тополі, як туго натягнуті струни.

Матушка зітхає коротко й повертається до о. Тихона з докором головою:

— Спав би, батюшко, бог з тобою. Наче та дитина, вітру лякаєшся.

Але вона змовкає зразу, так болоче впиваються їй у плече пальці о. Тихона.

— Подожди, — шепче він їй з притиском у саме обличчя, — послухай!

Матушці мимоволі передається тривога цього шепоту; вона стримує віддих і повертає голову до вікон. Слухає.

На грядках тепер вітер ущух. Його неспокійна хвиля одхлинула в верхню частину кладовища й гасає там нерівними поривами. Рветься з шумом між пнями тополь, стукає старою цвинтарною брамою, термосить скрипливою, розбитою березою коло хвіртки.

Потім скупчується на горі цвинтаря й, приникши на мить, кидається диким табуном вниз. Одним скоком пересаджує тин, що ділить город від кладовища і з галасом вривається в гущу грядок.

Чує і матушка. Ідуть. Не один — більше. Шорохтять гостро соняшники, розгортані руками, лопотить гарбузиння, рвучись за чобітьми. Ідуть.

Добираються до краю грядок, розривають нагло стіну квасолі і з шумом виплигують на травник перед хатою.

— Є! — кидає коротко матушка.

— Є, — повторює механічно батюшка.

Вони пригортаються один до одного щільніше, втягують голови в плечі й слухають.

Під хатою стоїть хвилину тиша. Потім із

стукотом скочується з покрівлі клубок вітру й, одбившись від землі, ударяє собою об стіну. Стріпує шнурками дикого винограду, струшує віконницями в завісах. Серед його шуму чути, як щось підходить до вікна і пробує заціпку. Підносить її в скоблику, стукотить гачком і пускає назад. Переходить до другого вікна, теж пробує. Потім одтягає замкнуті гачком віконниці і крізь розширену щілину заглядає в кімнату.

Матушка знизує плечима й ковтає пересохлим горлом.

— Грається наче, — шепче вона, — заціпки звичайні, дитина одімкне.

Потім одчайдушно моститься в постелі, спирає голову на підняту долоню й дивиться в вікно.

Щілина між віконницями роз'яснилась — відійшов. Всі відійшли. З глухим тупотом посуваються по травнику вздовж стіни, повертають за ріг дому й затримуються під вікном біля ганку. Гомонять. Підноситься понад усі один голос, низький та гулкий — говорить коротко, наказуюче. Інші переплітаються з ним, притакуючи стиха.

Матушка робить знову ковток пересохлим горлом і кидає батюшці через плече:

— Чуєш?

Голос у неї стиснутий, чужий. Наче озва-

лось саме повітря в кімнаті, здавлене невимовним напруженням.

Від одного його звуку кидає о. Тихона в такий дріж, що ліжко під ним одзивається дрібним цокотом.

— Батюшко, ох, батюшко!

В грудях матушці сколихується м'яка хвиля, а сухі, гарячі очі наливаються сльозами. Вона повертається всім тілом до батюшки і простягнутими руками шукає його голови.

Намацує долонями зігнуту дугою спину, зведені до подушок коліна й тремтячими від сліз губами припадає до чубка голови, що висувається споміж колін.

Та в ту мить страшний удар в віконницю підриває її з місця й садовить обличчям до вікна. Інстинктивно розставляє руки й, подавшись назад, затуляє своїм тілом о. Тихона.

Її дрібне личко загострюється, як у змійки, й простягається до вікна. Зелені очі горять нерухомо, вижидаюче, а гострий, як жало, кінчик язика блукає по губах.

— Приходь!

Коло віконниці тепер живий рух. Чути один і другий легкий стук, спішне шкряботіння біля заціпки. Клямка цокає раз і другий, потім вискакує з скоблика і з брязкотом сковзає по дошці.

В щілину між віконниці всовуються пальці — одна половина одхиляється і з грюкотом ударає собою об стіну віконниць.

Так. Тепер матушка бачить. Людська рука пробігає швидко по рамі вікна, шукаючи отвору. Потім знімається вгору і повисає над шибою. Заміряється.

Матушка втягає голову в плечі і жде. В неї нестерпно пересихає в устах. Вона пробує ковтнути раз і другий, але болюча судорога стискає гортанку.

Стихає і жде. Доходить звідкілясь до її слуху слабе собаче гарчання. Перша в неї думка: Білко. Але, вона прислухається, й чує, що гарчить зовсім близько, на ліжку, біля її ніг.

Матушка стріпується легко й пробує кликнути о. Тихона. Та голос застрягає в гортанці. По спині пробігає холодний дріж і осідає морозом на голові. Шкіра стягається болюче, кожна волосинка ворушиться в ній льодовою шпилькою. Матушка чує всім тілом, що в неї за спиною причаїлося щось страхітне.

Лежить воно нишком біля правого стегна, підводить голову і крадучись знімається вздовж спини. Його гарячий, стриманий віддих повзе по хребті, а коли доходить до висоти карку, спиняється на хвилину. На шиї, нижче очіпка, чує матушка дотик вогкого, волохатого писка.

— Умру, — блискавкою пробігає в неї думка. Вона здригається всім тілом і одкидає голову назад. Її обличчя перекривляється і натужується до крику.

В ту хвилину щось велике, крилате вистрибує в неї зза спини й повисає в повітрі. На довгій, тонкій шиї витягається собача голова й вибухає над матушкою протяженим гавкотом.

— Гав-у-у-у! — Хо-хо-хуа! хо-хо-хуа!

Матушка скрикує тихо, осідає важко на краю ліжка й починає хилитись на боки.

Схлипує разів два. Стріпує руками в повітрі й, хитнувшись, летить стрімголов на долівку.

Над нею проноситься в повітрі крилате страховище. Одкинувши чіхрату голову на спину, сповняє воно всю кімнату божевільним реготом.

— Хо-хо-хуа! — Хо-хо-хуа!..

VII

Як іти з Богунівського кутка, то найближча дорога через річку, городами, прямо на попівські клуні. Туди й до попа ходять, як кому трапиться діло.

Весною повідь кладки знесла, нові покладено. Не кладки — місток, конем проїж-

джай. Дід Опанас спасибі людям каже. Відколи найнявся сторожем біля церкви, разів два на день тут проходить: увечері до церкви, вранці додому. Вечори всякі бувають, часом темінь така, хоч очі виколи. А дід старий, не добачає. Не скільки й треба — з кладки та в воду — і пропав дід. Тясьминець забрав.

Оце третю ніч матушка спати додому відсилає, жаліє, мовляв, старого — ночі тепер тривожні. А дідові й байдуже: додому то й додому. Однаково надворі спати, вдома чи біля церкви. Ночі тепер теплі, запашні — і старе в хаті не влечить.

А щодо тривоги, то кому тривога, а кому й ні. Часи такі. Як тільки благословляється, дід уже й на кладці... Де б не спати, а вранці таки біля церкви треба бути, діло сповнити.

Дід пристає серед кладки, лікті на поруччя кладе, на річку поглядає. Спить іще Тясьминець, густою тінню вкритий. Ледве-ледве пливуть у берегах його сонні води, важкі, мов скло розтоплене.

Тихе, гладке плесо морщиться коло берега ліниво, наче оболонкою тугою затягнуте. Іноді одіб'ється од берега ліечка-вертунка і піде косо насеред річки — це Тясьминець крізь сон усміхається.

Іноді знов стріпоне шкірою, як вгодо-

ваний жеребець, збиточну плітку із плеса скине, на тихе дно дрімати пошле.

Такий Тясьминець.

Дід усміхається до нього всім обличчям, як до давнього друга.

Нахиляється через поруччя й грудьми старого рибалки вбирає вогкі пахощі, що піднімаються з долу. І щойно, як до його слуху доходить легкий плескіт весел, він розгинає спину й скидає очима вверх по річці аж до останнього її залому.

Зза темного, порослого кущами берега виринає на звивині човник рибалки Охріма. Леде торкаючи веслом сонного плеса, мчить його Охрім, як легкогруду ластівку, вздовж стрімко навислого схилу. Вода тут темна, пройнята до дна важким схилом, — човник сковзає по ній, як по гладкому, чорному склу, залишаючи по собі довгу, срібну мережу.

Охрім здалека ще усміхається до діда широким, молодим обличчям.

Дід не любить переддосвітніх рибалок. Думає — все має свою пору і свою годину. І річка має свій спочинок, і не годиться його обривати. Він невдоволено киває головою і з місця картає молодого рибалку:

— Рано колотиш воду, Охріме, рано. Не годиться!

Охрімові нічого, байдуже. Він тільки ширше розставляє ноги, скидає білий бриль

на дно човна й, махнувши буйно веслом, гукає на всю річку:

— Нічого, діду, простить Тясьминець — ради свята!

Дід Опанас кліпає недовірливо безвіями очима, потім моргає глузливо в бік Охріма:

— Чи не погубив, Охріме, днів після чарки? Вчора, кажуть, був четвер, а сьогодні, либонь, п'ятниця, а свята — по-тверезому ніяк не видно.

На Охрімові й ця насмішка, як вода на гусці.

Одним ударом весла підгонить він човен до кладки і, привітавшись до діда, кидає весело:

— Не згубив, діду, нічого, а знайти — знайшов: двоє близнючків опівночі біля Христі.

— Не жартуєш, Охріме?

— Не жартую, діду, знахідка правильна. Рибальченки он які, хоч весла в руки та на річку!

— Кажи - кажи, — дивується дід, — це ж у тебе первачки?

— Первачки і є, за одним заходом постарався, щоб гайки не було, — сміється Охрім.

Діда ця вістка застановляє не в міру. Дивиться якийсь час мовчки Охрімові в обличчя, стріпується й питає живо:

— Чув? — у нашого Петра на тім тижні теж два хлопці знайшлося.

— Як не чути, діду, чув!

— І в Уляни Пилипенкової, на нижньому кутку.

— Правильно, і в Уляни Пилипенкової. А то знову путьовці звістку привезли — під Камінною жінка трьох нараз привела, та зубаті всі, до хліба зразу тягнуться.

Дід Опанас впивається очима в блискучі зіниці молодого рибалки.

— Що скажеш, Охріме?

— А що казати, слово просте: мужичі часи пішли, зубаті часи.

— Наша бере!

— Наша бере! — усміхається дід широко беззубим ротом.

— Еге ж, мужича, — гукає Охрім, пропускаячи човен попід кладку.

— Прощайте, діду!

— Е-хе-хе-хе-хе! — зітхає дід Опанас на всі груди. Йому дуже хочеться затримати ще Охріма біля себе, сказати йому щось важливе - переважне. В його білій голові снується хаос ясних, легких думок, що всі гуртом тиснуться на язик. І поки збирається він з самотнім словом, Охрімів човен зникає на повороті за терновиком, що густою бородою звисає з берега над воду.

Дід Опанас стоїть ще хвилину на місці,

потім скидає плечима, й переходить другу половину кладки...

Як минути людські городи й обійти Самусеву пасіку, стежка перебігає вже на попівське. Це зразу й видно, городина тут — ліс один, помітно одбиває од людської. Стоїть вона важко в холодному ранньому повітрі, росами, як плахтами срібними, вкрита. Дід Опанас здригається весь, поринаючи в неї з головою, як у ранню воду Тясьминця.

Не багато й проходить дід, як його спляче жалісне собаче виття: Дід зразу пізнає — тужить попівський Білко голосистий.

І чого б йому тужити спозаранку!

Сидить ото посеред стежки, кроків за десять перед дідом, простягає морду до грядки, виє протяжно, мов проти пожежі. Як тільки зачув дідову ходу, схоплюється зразу й кидається дідові до ніг із жалісним скимлінням.

— Що там у тебе за диво таке, та що за чудо, Білку?

Дід нахиляється до собаки й гладить цупкою долонею широколобу його голову. Білко розуміє дідову мову. Він одбігає на старе місце й прилягши до землі, запрошує діда жалісним поглядом підійти й подивитися.

Як глядіти здалека, нічого на грядці й не видно. І тільки як підходить дід до Білка та розгортає палицею вогке од роси ку-

курузиння, аж скрикує з дива. Споміж стовбурів кукурузи висовується проти нього чіхраста мокра голова водяника.

Водяник і є, він зразу пізнає. Голова в нього повна дрібної зелені, що стікає водою. Два довгі листки кукурузи звисають на клаптях волосся по боках чола, на кожному з них по капельці роси. Роса і на важких, навислих бровах, і на жовтій бороді, що спадає вниз, переплетена городяною повитицею з дрібними, рожевими квітками.

І тільки великі, широко розставлені очі обдають діда сухим, гарячим поглядом, від якого дідові стає моторошно. Він відступає кроків два назад і, сплеснувши руками, гукає на весь город:

— А тю-тю-га! А тобі чого сюди!

— А тю-тю-га! На річку! А тю-тю!

Водяник лякається дідового крику. Він схиляє голову до землі й, соваючи бородою по зіллі, одтягається в глибину грядки. Шкірить при цьому на діда верхню губу, наче вкусити погрожує.

А як дід подається за ним, щоб розглядіти краще, він вистрибує раптом угору й, одкинувши голову на спину, з диким реготом пускається грядками в бік річки. Широкими скоками мчить по схилу, збиваючи за собою вітряні завороті. Як велике біле крило, трі-

поче над ним мокре простирало, стягнуте поночі з чийогось тину.

Добігши до краю берега, кидається вниз по стрімкій кручі.

Туди ж пропадає і попівський Білко, що з жалісним гавкотом мчить за водяником.

Дідові жалко Білка. Якусь хвилину лишається він на стежці, гукаючи його. А як Білко не показується на березі, дід повертає вгору стежкою, до попівського двору. По дорозі свариться на Білка впівголос:

— Казав не йди туди, бісове зілля! Не вернешся назад, водяник у Тясьминець затягне.

Коли дід переступає перелаз між великою клунею і повіткою, попівське подвір'я бухає йому в обличчя несамовитим кудкудаканням.

— Мабуть, матушка. Курник відчинила, птицю на двір випускає. Добра господиня з матушки.

Дід стає біля перелазу, заслоняє очі долоною, мацає ними по дворі, шукаючи господині.

Матушки немає. Курник відчинений — дід бачить, — та твориться в ньому щось чудне. Вся пташня збилась натовпом біля дверцят і ворушиться в них, мов мурависько, витягаючи з ляком шийки понад поріжок. Час від часу виривається з того тиску найлегша курка, пролітає великою ду-

гою над вікном і з диким вереском падає серед двору. Тоді весь курник одкидається з жахом від дверцят і сповнює ціле горище приходського дому голосним криком і лопотом. Згодом збивається він знову при вузьких дверцятах, і тоді десятки дрібних гребенястих головок простягаються понад порогом і з жахом розглядають щось унизу при вікнах. Коли дід переходить просторий попівський двір та наближається до приходського дому, пізнає оте куряче страхіття: на довгому тонкому шнурку проти вікна звисає з курника — куниця. Цупке мотуззя перехопило гнучке тіло довкола задніх стегон і впилося глибоко в черевце і спину. Куниця задавилась. Великі, темнозолоті очі вийшли геть із ямок, наче збирались покинути мертво тіло. Споміж тонких, затиснутих зубів звисав припухлий язик із застиглою каплею крові на кінці.

Дід обходить куницю з боку ганку, простягає руку і мацає пальцями скривавлене рильце.

— Задавилась, то добре, — думає дід. — Туди їй і дорога. А шкурка потята, на хребті, — шкурки шкода. І вікно потовчене — теж погано. Лубком прийдеться забивати, склом тепер не розживешся, не легко.

Розбите вікно приковує зовсім увагу діда. Дві нижні шиби витовчені в ньому до-

щенту. Дерев'яна поперечка між ними проламана надвое; один кінець звисає при вікні, другий валяється внизу, на призьбі. Крізь великий, вибитий отвір виглядає темне нутро світлиці.

— Не вліз би хто, — матушки, відай, немає дома, почула б.

Дід підходить до вікна і встромляє голову крізь отвір. Його очі не розбирають нічого в темряві і лише згодом, коли звикають, розглядає дід у кутку світлиці ліжко з розкиданою постіллю, а біля ліжка, на долівці, довгу, білу смугу туго натягнутого простирала.

Дід ехає і миттю висовується з розбитого вікна. Оглядається довкола, шукаючи очима по дворі, потім повертається до вікна і припадає лицем до темного отвору.

Під простиралом біля ліжка лежить горілиць матушка. Гостру голівку закинула назад, наче тім'ям дістає долівки. Однією рукою впилася в рябий хідничок коло ліжка, другою згорнула простирало на грудях. Біле полотно збіглося зіркою під холодними пальцями і злягло коло серця тугими, мов із бляхи гнутими, складками. На хідничку, біля правого плеча лежить білий очіпок, повний сивих матушчиних кіс.

Дідів погляд спиняється на очах матушки. Вони розкриті широко, що горішні вії ледве видно спід чолової кістки, а круглі зі-

ниці темніють, мов дві зелені краплі води серед білого білка.

— Закрити б очі, — шепче про себе дід. — Звести повіки і покласти по грошу — не вдержаться самі. Перше діло — закрити очі, не годиться так.

Його зовсім захоплює та думка. За нею він не помічає, як праворуч у світлиці одхиляються двері з кухні і з них виглядає Василинне хлоп'я. Дитина підбігає до вікна й окликає діда. Він здригається і гримає на неї півголосом:

— Ти чого сюди, га? Йди в кухню! Мати де?

— Мама спить, — відповідає вголос хлоп'я, протираючи кулачками очі.

— А йди лишень, збуди матір, день ось, годі спати.

Дід радий, що знайшлася людина в мертвому домі. Але хлоп'я не поспішає в кухню. Воно розглядає чіхрату дідову голову в ясному отворі, потім переводить очі на підвіконник. Доглянувши на ньому куски скла, простягає руку й бере поміж них великий зломок.

Йому вже не цікаві ні дід, ні вікно. Воно одвертається від них і стрибає на одній ніжці в глибину кімнати. Заступає йому до рогу тонка, світляна смуга, що впадає в хату крізь щілину віконниці.

Хлоп'я простягає до неї долоні і ловить рухливе світло на поверхню скла. Але за кожним разом, як воно підносить зломок до очей, щоб розглянути блискучі цятки, світло зсовується з скла й розсипається по долівці.

Дитина нахиляється за ним униз і на темному хідничку добачає руку.

Рука ця біла, аж прозора. Крізь тонку шкіру просвічують у ній жовті кісточки. Кінці зігнутих пальців уп'ялені в хідничок, на кожному з них по синьому блискучому нігтю.

Хлоп'я висуває пальчик і торкає найближчий з них. Ніготь холодний, як льодова бурулька. Тоді воно ховає палець і переводить зір вздовж руки до плеча. Тут лежить очіпок, повний сивого волосся. Краєчок очіпка обшитий довкола вузьким мереживом. Хлоп'я бере його двома пальцями й потягає до себе. Волосся висовується з очіпка і розповзається по землі, мов живе.

Тоді хлоп'я зауважує, що це матушчині коси. Воно підлазить до голови матушки й, нахилившись над нею, заглядає в широко розплющені очі.

Дідові стає ніяково. Він висовує голову з вікна, хекає сердито й заходить довкола ганку за лівий ріжок дому.

З цього боку дім обведений під вікнами маленьким квітничком. Кроків за чотири од ріжка перетинає квітничок вузька стежеч-

ка з трьома кам'яними східцями до кухонних дверей. Дід підходить до них і притишеним голосом гукає Василю.

У кухні ніщо не ворухиться. Він іде по східцях і грюкає палицею в двері. За третім разом чується в кухні поскрипування полу, а за хвилину відчиняються двері і на порозі стає Василина.

— Здорово спиш, — докоряє дід знадвору.

— А сплю, — одказує, — на те й нічка, щоб спати. Вчора пізно лягли, — он і матушка ще не встає.

— Еге ж, не встає, — киває дід головою, — та йди, лишень, зо мною, подивись.

Він ставляє палицю при одвірку й увіходить повагом у хату.

Василині не спішно. Вона ліниво стріпує з очей залишки доброго сну. Висока, грудаста, з припухлими зі сну губами, ступає босоніж по східцях — на сивий од роси травничок. Постоює там хвилину. Потім стріпує пружними бедрами, потягається солодко всім тілом і, позіхнувши голосно, увіходить за дідом у хату.

М А Т И

Поліський примітив.

Стара проводить Ганну до перелазу. Вона скидає очима по білій, місячній доріжці між тинами й говорить:

— Ідеш таки, дочко?

— Іду, мамо.

Ганна спиняється за ворітьми. Її тільнячка переминається через воріння й лягає на крихкому снігу подвір'я.

Стара підходить до воріт.

— Ночувала б, дочко. Пізно. Ліс.

Ганна одказує:

— Нічого. Недалеко. Руднянські ободники йтимуть, стрінуться. Піду.

Вона обгортає дитину хусткою. Підсовує до грудей і прислухається. Стара стежить мовчки за її рухами. Потім питає тихо:

— Спить?

Ганна киває головою. Стоїть ще хвилину, потім вклоняється матері в двір і відходить здовж тину.

За тином лежать високі, напухлі од снігу материні грядки. Місячне світло спливає по їх опуклостях і збігається в м'яких борознах. Зрідка чорніють по снігу стовбури забутих з осені соняшників. На одному з них біля тину сидить спізнілий птах і теребить залишки насіння. Він держиться ніжками змерзлих листків і б'є клювом у зернята. Стукіт розходиться далеко по білих грядках.

Коли Ганна наближається, птах збиває крильми й відлітає в бік лісу. Ганна проводить його очима, доки він не зникає в темному вітті. Тоді вона прискорює ходу. Ліс її вабить.

Так вона доходить до кінця грядок. Тут пристає на хвилину й оглядається до двору. Бачить у ньому матір.

Стоїть на порозі хатини. Нависла стріха загортає її густою тінню. Голова матері схилена нерухомо вперед. Наче вона розглядає щось напружено в глибині лісу.

Нічого. Ганна киває їй здалека й відходить від тину. Ліс її вабить.

Він вибігає до грядок двома стьожками молоді соснини. Схоплює ними стежку, як простягнутими губами. Стежка сковзає між ними м'яким струменем і вбігає в чорнолісся.

Іде в ньому просто, ясно й глибоко, як лісове зітхання.

Далекий її просвіт піднімається вгору і вплітається в дубове верхів'я. Іти по ній легко.

З обіду падав погідний, тихий сніг. Він ліг прозорим пухом унизу між пнями і вгорі на вітті. Тепер він палахкотить проти місяця м'яким маревом. Верхи дерев тремтять у ньому як великі срібні кульбаби.

Дмухнеш — облетять.

Нікому дмухнути.

Внизу під віттям глибока, снігова тиша. Легка і оксамитно м'яка. Вона спиняється по пнях і крізь срібні верхи парує в небо.

Іти в тиші легко. Це від неї стежка — як лісове зітхання. Над стежкою зводиться вгору склепіння верхів. Від нього звисає додолу блакитна сітка тіней. Здрігається за Ганниною ходою, сковзає по спині і стелється вслід на снігу. Її неправильно сплетені вічка обведені пухким жовтим сяйвом.

Всі тіні обведені стьожками пухкого, жовтого сяйва. Світяться. Уздовж по рівній доріжці світяться тіні. Те ж і в глибокому лісі. Вони там розвішані синьою тканиною — від дерева до дерева. В їх складках лежать тихі, блідожовті світлячки.

Світлячки ворущаться, коли на них дивитися йдучи. Їх пухкі спинки видовжуються

й повзуть довкола пнів. Сині тіні тоді оживають. Глибина лісу сповнюється примарно тихим рухом.

Ганна відводить очі, зітхає і нахиляється над дитиною. Пробігає по її тільці рукою і пригортає голівку.

Дитина пробуджується. Пружить сповиті ніжки і повертає голівку в боки. З глибини хустки йде її тихе сплакування.

Вихоплюється звідтіля блискучими ниточками і тремтить у повітрі. Снується по лісі. Вплітається повитицею в снігове гілля.

З далекої глибини лісу одзивається йому слабе, самотнє скигління.

Ганна підводить голову і прислухається.
— Мов би плаче дитина.

Буває іноді так...

— Мов би плаче загублена в лісі дитина. Сидить, притулена до пня старого дуба. На голівці в неї сніг. І плечики в снігу. На зведених колінках сині кулачки. Повіки зморені довгим чеканням. Вона піднімає їх востаннє. Потім вії дитини склеюються. Засинає...

Ганна стримує віддих.

У лісі тихо. Лежать спокійно тіні.

Ганна схлипує і нагинається низько до хустки. Вигортає з пазухи груди і подає дитині. М'які губки, схоплюють набренілу молоком бородавку. Язичок підсовується жолобком і сковзає ритмічно.

Ганні з тим трудно. Ніяк не звикне. В ногах сіпаються жили і тягнуться в бік грудей. З голови збігає вся кров. Всередині стає млісна порожнеча.

Ганна заплющує очі і стоїть нерухомо.

Будить її тихий шелест. Здрігається. Підносить повіки.

На жовтих місячних пружках перед нею білий димок. Він стікає тонким струменем спід верхів'я і розпливається вниз прозорим віяльцем. На гладкій колійці доріжки лежить купка снігу.

Ганна обходить її півколом і йде далі.

Під колінами в неї тугі пружинки. Це від дитини. Те ж — порожнеча всередині. В ній тепер снується білий димок на жовтих пружках місяця.

Ганна прискорює ходу. Втуплює нерухомі очі в блискучий просвіт доріжки. Іде далі.

Високі стіни дерев загортаються тихо за спину. Підсвідомо стежить крізь них Ганна за глибиною лісу.

От видно: глибоко праворуч під гіллякою ворухаться тіні. Вони здрігаються нерівними поштовхами і потягаються скісно через ліс. З їх неспокійного берега відривається довгастий шматок і, пробігши між крайні пні, вистрибує попереду на доріжку.

Це зайчик.

Ганна спиняється.

Зайчик піднімається між колійками на задні лапки і зводить вгору вуха. Він коливає ними в обидва кінці доріжки, як високими метілками. Крізь їх мохнаті мушлі просвічує місяць.

Потім зайчик опускається додолу. Робить три легкі скоки вниз доріжки. Спід його черевця падає на сніг місячна стежка слідів.

Зайчик повертає вліво, і довгим, дугастим стрибком пробиває край лісу. Назустріч йому стріпуються рвучко тіні. Вони обхоплюють його синіми плахтами і тихо лягають на землю.

В м'якій тиші лісу од цього хвилева пуста. Ганна сповнює її слабим зітханням. Вона поправляє цицьку в устах дитини і йде далі.

Поруч із нею по доріжці—сліди зайчика. Вони повтикані в сніг, як білі чашечки, налиті джерельною водою. Вони постулювані парами, як близнята. Їх круглі вінця обведені пухким жовтком місяця. Під кожним вінцем червоніє в чашечці темний перстенець.

Ганна спиняється при одному.

Перстенець висковзає з чашечки і тремтить на снігу червоним кільцем. Ганна схиляється до нього. Перстенець з крові. Всі перстенці в крові. Вони лежать тихо під він-

цями білих слідів. Коли Ганна торкає їх очима, вони висковзають з них і тремтять на снігу червоними кільцями.

Ганна випростується. Повертає обличчя в той бік, звідки прибіг зайчик. Ліс там порожній. Вдалині змикається його нижнє віття з землею. Аж дотіль ліс порожній.

Потім густішають тіні. Вони звисають до землі густими плахтами, лягають важкими складками. На них затримується погляд Ганни.

Ганна слухає.

З далеких кутків виповзає на ліс сторожка-мовчанка. Вона посувається вперед, як імла, й витискає через верхів'я снігову тишу.

Верхів'я склеплюється за нею. Тіні опускаються вниз і входять у сніг. Нутро лісу пучнявіє напруженим чеканням.

Ганна переводить очі на доріжку перед собою. Вгризається в її далекий просвіт. Переступає стежку заячих слідів і йде просто на просвіт.

Згодом висковзає доріжка попереду споміж пнів і лягає м'яко між галявиною і низьким чагарником. Ганна поспішає і вихоплюється жадібно на край лісу.

З галявини йде їй назустріч повідь місячного світла. Тремтючою хвилиною спинається воно по стіні лісу й, відбившись від гілля, обкидає Ганну шматками пухкої піни.

Ганна жмуриться від неї. Відступає назад і спирається плечима на крайнє дерево. На неї знаходить хвиля раптової втоми.

Ноги ниють млісно і тремтять у колінах. Дитина тяжить на руках. Ганна чує на голому тілі її рівне, тепле дихання. Дитина спить, не випускаючи груді.

Ганна стихає. Повіки в неї поникають на очі. Під китицями опущених вії переливається снігове плесо галявини.

Півколом відтиснуло воно від доріжки високу греблю чорнолісся. Згори летється на нього прямовисними потоками місячне світло. Галявина вдихає його глибоко й видає назад у повітря світляною імлою.

Серед галявини стоять самотно, пригорнувшись до себе, три молоді берізки. Тягнуться вгору тонкостебло, як висотані місяцем срібні струни. Їх вершки розсипаються вгорі русими гривками і спливають м'яко додолу.

Щось безпорадно дитяче, вплетене в їх плакучі кісники. Ганна обнімає їх одним поглядом, на її устах з'являється слаба усмішка.

Тиха, безвільна усмішка. Вона стікає з віями по білих стеблах берізок додолу.

Обходить раз і другий довкола деревець по снігу.

Нерухоміе...

— Петличка.

По снігу довкола берізок петличка... Ганна підносить повіки. Вище.

— Петличка — правда.

Йде двома ясними кільцями по снігу. Вгрибається в нього вузькою канавкою. Заломлює на собі тіні берізок.

У петлички два кінці. Один видовжується в глибину галявини й доходить до лісу. Другий перетинає біле плесо по цей бік берізок і вибігає жолобком на доріжку.

Ганна схоплює все те нерухомими очима. Насилу одтягує їх од берізок і обводить вздовж темної стіни лісу. Доходить очима до доріжки. По ній до жолобка в снігу.

Спинається коло нього. Він проведений по снігу, наче по ньому пройшов маленький плужок. Його стінки одгортаються в бік пухкими, жовтими скибками. В його плитке денце повтикані в рівних відступах ямки слідів.

Сліди перекидаються через доріжку і входять у чагарник. Сніг тут високий, м'яко хвилястий. Жолобок вгрибається в нього й проходить долинками поміж кущами. Він в'ється між ними блискучою стежкою. Звиває два великі кільця довкола снігових горбків. Витягається просто і вповзає в широкий, розгорнутий кущ.

Ганна спинається на куці.

Він більший за інші. Зверху вкритий ви-

сокою сніговою шапкою. Спід шапки темніе його тінисте, глибоке, як щелепи нутро.

Ганна впивається в нього очима.

— Куц. В глибині куца лежать дві горючі жарини.

Могли б це бути два скручені листочки полумінного багоннику, що цвіте тут літом.

Ганна знизве плечима.

Могли б бути...

Жарини гаснуть. На них насувається згори шось темне і придушує. Жарини гаснуть. Потім темне підтягується вгору. Спершу займаються під ним зелені кільця. Згодом вони розтліваються до середини й запалюються знову двома жаринами.

Ганна пробігає очима по чагарнику. Не шукає нічого. Так тільки. Потім вертається до вогників. Поводить плечима. Її права долоня всовується під хустку й налапує сповиті ніжки дитини. Проходить від них по всьому тільці і спиняється під голівкою.

Дитина торкає через сон губами і стихає. Ганна натискає голівку. Вправляє глибше вершок цицьки. Губки ворушаться знову і вже не вгавають. Дитина ссе одностайно.

Ганна вирівнюється. Вдихає глибоко. Переставляє ноги й відходить униз доріжкою. Вогники пливають услід за нею. Згасають. Нутро куца сколихується й засувається сніговою шапкою. Куц згортається до середини.

Ганна йде ще шматок дороги й затримується. Обнімає цілий чагарник сторожкими очима. Приглядається.

Низькі кущі багонника лежать у снігу білими горбками. Вони дрібні і тихі, як дитячі могилки. В долинки між ними збігається місячне світло.

Дитячі могилки... Ганні вчувається з них самітне скигління. Її груди стрясаються зітханням. Воно виринає з нутра, як бульбашки повітря з водяної глибини. Рветься в гортанці. Від нього розтулюються губи й здригаються невтримно. Ганна хилиться до дитини. Обплітає її щільно руками і швидко йде.

Попереду темніє висока стіна лісу. Йде Ганні назустріч, виростаючи вгору. Її срібна гребінка піднімається поштовхами по небу.

Доріжка збігає з галявини. Вона звужується шийкою і втискається в ліс. З боків підступають до неї стіною молоді дуби. Здавлюють її терпким, холодним тиском. Доріжка повзе між ними, як стриманий, болісний стогін.

Ганна йде по ній спішно. Ставляє довгі, легкі кроки. Прислухається позад себе. Її плечі з'їжуються чуткими мацками в бік галявини.

Ось вона вловлює в себе ледве помітний дотик. Спиняється. Втягає голову в плечі і слухає. Потім повертається враз.

Галявина. Доріжка. По доріжці котиться до лісу довгаста, сіра грудка. Вона вбігає в тінь. По її сірому хребті сковзають місячні плями. Вона спиняється й осідає на сніг. Вперед висовується сіра голова з зеленими вогниками.

Ганна знизує плечима й ворухить сухими губами:

— Вовк.

В Ганни обривається віддих. З грудей піднімається сипке щемління й заливає одним подувом усе тіло. Пронизує гарячими шпильками шкіру. Здовж тіла озивається тихе брєнїння.

Ганна подається вперед усією постаттю.

Вовк зводиться з землі. Стягає луком хребет і нерухоміє в натузі. Іде. Ганна йде.

Вовк втягає сіру голову й відступає перед нею. Звивається грудкою. Відкочується. Підстрибує на краю лісу і зливається з тінню.

Ганна чекає... Повертається й відходить помалу вниз доріжки. Теплою хвилею спадає з неї щемління. Тіло збігається й насторожується чуйно.

Ганна йде. Вершком груді ловить стукіт дитячого серця.

Слухає. Іде.

Шелест.

Котяча хода. За спиною шелест. Ганна повертається враз і йде перед себе.

Близько... Ближче...

Сірий вовчий хребет вистрілює в бік і кидається в тінь.

Ганна вдихає глибоко. Підносить голову і викидає в повітря гострий, протяжний зов.

В одну мить спалахує нутро лісу його полум'ям, що вибухає в верхів'я тремтучими пасмами. Цілий ліс стоїть хвилину в яскравому вогні Ганниного крику.

Ганна повертається рвучко. Вона стягає все тіло і збирається вздовж хребта, як лист на вогні. В жолобок між грудьми вгортає дитину. Глибоко, глибше, мов намагається повернути її назад у лоно. Потім спиняється на вершки постолів і, похилившись вперед, робить три довгі, тихі скоки. Ще три — коротші. Ще три. Тіло витягається наскіс, як до упадку. Вмить схоплюють його легкі ноги й викидають вперед.

Дерева гнуться протягнутим верхів'ям і щемлять у натузі. Тіні тріпочуть у вітті шматками порваних вітрил. Блиски вириваються з верхів'я, і все склеплене нутро ліса сповнюється жовтим тривожним сяйвом.

У сяйві... навперейми Ганні несеться хижий вовк.

Го-го-го-го-го!..

Вовк!

В бігу повертає Ганна голову й намацує

в повітрі місце стрічі. Канавка. Місток. За містком...

— Тук, ту-к —
серце дитини.

Го-го-го-го!..

Вовк!

Звірячим напруженням тіла скручує Ганна вбік і вистрілює скоком назустріч.

Зудар... Ганна схитується. Звивається кішкою в повітрі й падає грудьми на сніг.

— Ой!

Мамо!

Пальці вгрібаються в сніг і врастають в дубове коріння. Коліна впираються в землю.

Чує:

— Тук, ту-тук!..

Спина стягається в лук і стигне містком над дитиною.

Земля згойдується вправо і вліво. Розступається вглиб.

Ніч.

ТЬма...

і:

Тук, ту-тук...

* *
*

З півдня насувається тепла, імлиста хмара. Спиняється над лісом. З її мохнатого

нугра опускаються вниз білі, пухкі павучки. Вони осідають на вітті, на пнях і землі. Засновують тонкою сіткою глибоку доріжку. Сповнюють її ясними сутінками. Обгортають м'якою габою.

Ганна відходить помалу під їх теплим диханням. Слухає. У лісі спокій.

З М І С Т

	стор.
Марія	3
Червоний усміх	130
Куна	186
Мати	231

Редактор: А. Любченко
Худ. редактор: К. Калугін
Коректори: П. Ліфшиць, Ф. Піна

КР 4660.

Зам. № 49.

Тир. 8 000.

16 Поліграффабрика УПТ., Львів, вул. Хоружичани 27.

